

Kemal Gözler, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Lofça Pomak Köylerinin İlk Müslüman Sakinleri", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, Cilt III, Kısım III, s.1397-143.

(Türk Tarih Kurumu Tarafından Düzenlenen 13. Türk Tarih Kongresinde Sunulan Tebliğ, Ankara, 4-8 Ekim 1999).

OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE LOFÇA POMAK KÖYLERİNİN İLK MÜSLÜMAN SAKİNLERİ: 1479-1579

KEMAL GÖZLER*

Kimlik.- Pomaklar, anadil olarak Bulgarca konuşan Müslüman bir topluluktur. Dolayısıyla biz, Pomaklığı şu iki unsur ile tanımlamaktayız: Anadil olarak Bulgarca konuşma ve Müslüman olma. Milliyetlerine göre tarihçiler, Pomak kimliğini bu unsurlardan sadece birisiyle tanımlamakta, diğer unsuru ise görmezden gelmektedirler. Bulgar tarihçiler, dil unsurunun altını çizerek, Pomakların Hıristiyan âdetlerini koruduğunu belirtmektedirler. Hatta, bazı Bulgar yazarlar, bazı Pomakların evlerinde İncil sakladıklarını ve gizli olarak Hıristiyan ibadetleri yaptıklarını iddia edebilmişlerdir¹. Türk yazarlar ise, Pomakların dil ve kültür boyutuna ilişkin olan her şeyi gölgede bırakarak, ortak unsur olan din unsurunun, yani Pomakların Müslüman oluşunun altını çizmişlerdir. Hatta bazı Türk yazarlar, Pomakların anadil olarak Bulgarca konuştukları olgusunu bile inkar edebilmişlerdir².

İsmlendirme.- En yaygın açıklanış tarzına göre, "Pomak" kelimesi, muhtemelen Bulgarca "*pomagam* (yardım etmek)" fiilinden gelmekte ve "yardımcı" (*pomagaci*) gibi bir anlama gelmektedir³. Kanitz'ten bu yana, bu açıklama tarzı, birçok yazar tarafından tekrarlanmaktadır. Pomaklar Makedonya'da bazen "Torbeşi" ve sıklıkla da "Poturi" olarak isimlendirilirler. Rodoplarda Pomaklara "*Agarjani*" veya "*Achrjani*" dendiği de olur⁴. Bulgar yazarların kullandıkları *Bălgarite mohamedani* veya *Bălgaro-mohamedanite* (Bulgar Müslümanları veya Müslüman Bulgarlar) gibi isimlendirmeler, 1870 öncesi hiçbir şekilde bilinmeyen, sonradan

* Yard.Doç.Dr. Uludağ Üniversitesi, İİBF, Bursa (gozler@uludag.edu.tr.).

Kısaltmalar: BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul); TD: Tapu-Tahrir Defteri; MM: Maliyeden Müdevver Defterler; TKGM: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara); KK: Kuyud-i Kadime.

¹ Christo Vakarelski, "Altertümliche Elemente in Lebensweise und Kultur der Bulgarischen Mohammedaner", *Zeitschrift für Balkanologie*, Jahrgang IV, 1966, s.158-160. Cf. Tatjana Seyppel, "Pomaks in Northeastern Greece: an Endangered Balkan Population", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1989, Vol.10, No 1, s.42.

² Örneğin Hüseyin Memişoğlu, Pomak dilinin Türkçenin bir lehçesi olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Hüseyin Memişoğlu, *Pomak Türklerinin Tarihi Geçmişinden Sayfalar*, Ankara, 1991, s.22.

³ Felix Kanitz, "Die Moslemisch-Bulgarischen Pomaci und Zigeuner im Nördlichen Balkangebeite", *Mittlungen des Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1876, Bd. 6, s.75; Felix Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig, 1880-1882, c.II, s.182.

⁴ Bkz. Ahmet Cevat Eren, "Pomaklar", *İslâm Ansiklopedisi*, c.IX, s.573; *Id.*, "Pomaklara Dair", *Türk Kültürü*, I/4, 1963, s.39.

uydurulmuş terimlerdir. Keza, bazı Türk yazarlarının kullandığı⁵, "Pomak Türkleri" terimi de, sonradan imal edilmiş, bölge halkının hiçbir şekilde kullanmadığı bir terimdir. Biz, bu topluluğu isimlendirmek için kendilerinin kullandığı "Pomaklar" ismini tercih ediyoruz.

Yerleşim ve Nüfus.- Pomaklar bugün Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya'da yaşamaktadırlar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce Pomaklar sadece iki bölgede yaşıyorlardı: Rodoplarda ve Lofça⁶ dolaylarında. Buna paralel olarak da, Pomaklar iki gruba ayrılmaktadır. Rodop Pomakları ve Lofça Pomakları⁷. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce, Rodop Pomaklarının sayısının 500 000 ve Lofça Pomaklarının ise 100 000 civarında olduğu tahmin edilmektedir⁸.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, Pomakların önemli bir kısmı Trakya'ya ve Anadolu'ya göç ettiler ve Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Manisa, Eskişehir gibi illerde birçok köy kurdular. Bugün Pomak nüfusunun sayısı hakkında sağlıklı bilgilere sahip değiliz.

Rodop Pomakları hakkında birçok çalışma yapılmıştır⁹. Buna karşılık Lofça Pomakları çok az incelenmiş bir konu olarak kalmıştır¹⁰. Bugün bile, Bernard Lory'

⁵ Örneğin bkz. Halim Çavuşoğlu, *Balkanlarda Pomak Türkleri*, Ankara, Köksav Yayınları, 1993; Memişoğlu, *op. cit.*, s.5-26.

⁶ Bulgarca *Loveç*. Biz bu çalışmada yer isimlerinin Osmanlı dönemi Türkçe söylenişlerini esas alıp, bugünkü Türk alfabesine göre yazıyoruz.

⁷ Bulgarca *Lovçanskite Pomaci*.

⁸ Konstantin Los. Jireček, *Dejiny naroda bulharskeho*, Nahledam B. Tempskéno, Praze, 1876, s.525.

⁹ E. Arvanitou, *Turcs et Pomaks en Grèce du Nord*, Thèse de 3e cycle, Université de Paris VII, 1984; Fehim Bayraktarevic, "Pomaks", *Encyclopedie de l'Islam*, 1er éd. c.III, s.1148-1150; Çavuşoğlu, *op. cit.*; G. Cicovski, *Bългарomoha Medanskijat Problem*, Sofia, 1935; Rik Egbert, "The Pomaks in Bulgaria: Minority Groups as Links a New Political and Economic Orientation in Southeast Europe", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1992 July, Vol.13, no.2, s.411; Ahmet Cevat Eren, "Pomaklar", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, s.572-476; "Pomaklara Dair", *Türk Kültürü*, I/4, 1963, s.37-41; Wolfgang Höpken, "Türken und Pomaken in Bulgarien", *Südosteuropa Mitteilungen*, 32 (2), 1992, s.141-151; Dennis Hupchick, "Seventeenth century Bulgarian Pomaks: forced or voluntary converts to Islam?", in Steven B. Vardy ve Agnes H. Vardy, (eds.), *Society in Change: Studies in Honor of Béla K. Király*, Colombia, 1983, s.305-314; *Îz minaloto na Bălgariite Mohamedani v Rodopite* [Kolektivén Cbornik], Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite, Sofija, 1958; Junien Javerdac, "Les Pomaks: Turcs ou Bulgares ?", *Balkan* (Bordeaux), 1989, s.21-24; Patriarch Kiril, *Bălgaromohamedanski selista v Jznite Rodopi* Sofia, Sinadalno Knigoizdatelstvo, 1960; H. Konstantinov, "Narodni Prava i Obicai ou Cepinskite pomaci", *Naraodni umotvorenija*, 1898, 15, s.263-265; K. Lambrev, "Bălgaromohamedanite v Rodopite mezdu dvete svetovni vojni", in *Îz minaloto...* s.122-137; Gianni D. Magkrioti, "Pomakoi i Rodopaiioi", *Thrakika*, seira deftera, 3 (1980/1981), s.42-64; P. Marinov, "Iz mirogleta na sredno rodopskite Bălgari-mohamedani", *Bălgarski Narod*, II/1, Sofia, 1947; Memişoğlu, *op. cit.*; Emmanuel Sarides, *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streit-objekt: Die Pomaken in Nordgriechenland*, Berlin, 1987. (Frei Univ. Berlin, Frosschungsgebietsschwerpung Ethizität U. Gesellschaft, Berlin, Ver. Das Arab Buch. 1987; Enver M. Şerifgil, "Toponimik Bir Araştırma: Göçler ve Yer Adları (Türkler, Pomaklar ve Bulgarlar)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 11/12, 1980, s.81-126; Seyppel, Tatjana Seyppel, "Pomaks in Northeastern Greece: An Endangered Balkan Population", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1989, 10 (1), s.41-49; Tatjana Seyppel, "Sag es rihting: Wir sind Pomaken", *Program*:

nin haklı olarak gözlemediği gibi, "Pomaklardan bahsedildiği zaman, Rodop dağlarının batı kısmında oturan insanlar anlaşılmalıdır"¹¹. Oysa, Lofça Pomaklarının varlığına, Rodop Pomaklarının varlığından çok daha önce işaret edilmiştir¹².

"Lofça Pomakları" İsimlendirmesi.- "Lofça Pomakları" isimlendirmesi üzerinde uzlaşma yoktur. L. Miletic, Vasil Savov ve Geno Ivanov bu terimi¹³ kullandığı halde, Petăr Petrov "Lofça Çevresi Müslümanları"¹⁴ veya "Bulgaristan'ın Kuzey-Batı Bölgesinin Müslüman Bulgarları" ifadesini kullanmaktadır¹⁵. Buna karşılık, Vasil Mikov "Teteven, Lukovit ve Belaslatina'daki Pomaklar"¹⁶ veya "İşkâr ve Vit Nehirleri Havzası Pomakları"ndan bahsetmektedir¹⁷. Türk yazarlar ise, genel olarak Balkanların kuzeyinde, Lofça, Selvi¹⁸, Plevne ve Rahova çevresinde bulunan Pomaklardan bahsetmektedirler¹⁹.

Bizim burada inceleyeceğimiz Pomak köyleri bugün Kneža, Bjala, Slatina, Roman, Jablanica, Teteven, Ugârcin, Lukovit, Cerven Breg ve Pelova ilçeleri (*obstina*)

Zeitschrift für bedrohte Volker, Göttingen, Vol. 12, No.144, 1988, s.16-18; C. Silvermann, "Pomaks", *Muslims Peoples: A World Ethnographic Survey*, (Ed. by R. V. Weekes), Westport, CT, 1984, Vol. 2, s.612-616; Stoju N. Sişkov, *Bâlgaro-mohamedanite (Pomaci)*, Plovdiv, Targovska pecatnica, 1936, 118 s.; K. Vasiliev, *Rodopskite Bâlgari Mohamedani*, Sofia, 1961; Bernard Vernier, *Rapport de parenté et rapport de domination. Etude de cas: Représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomaques*, Thèse de 3e cycle, sous la direction de P. Bourdieu, Ecole des Hautes Etudes en Sciences sociales de Paris, 1977; N. Vrancev, *Bâlgari Mohamedani (Pomaci)*, Sofia, 1948 (= *Bâlgarski narod*, 2); A. Zelyaskova, "The Problem of Authenticity of some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes", *Etudes Balkaniques* (Sofia), 1990, 4, s.105-111.

¹⁰ A. İşirkov, "Selo Galata", *Lovec i Lovcansko*, Sofia, 1932, c.4, s.201-208; Geno İvanov, "Za minaloto na Lovcanskite pomaci", *Lovec i Lovcansko*, Sofia, 1932, c.5, s.26-32; Kanitz, *op. cit.*; Bernard Lory, "Une communauté musulmane oubliée: Les Pomaks de Lovec", *Turcica* (France), 1987, tome 19, s.95-117; Vasil Mikov, "Bâlgarskite Mohamedani v Tetevensko, Lukovitsko i Beloslatinsko", *Rodina*, 1941, 3, s.51-68; Vasil Mikov, "Pomacite od dolinite na r. Iskar i Vit", *Zora*, 3934, 15 août 1932, s.2; L. Miletic, "Lovcanskite Pomaci", *Bâlgarski Pregled*, (Sofia) 1899, kn. 5, s.67-78; Petăr Petrov, *Pomohamedancveneto v Loveškija kraj (glavno v selata Bâlgarski İzvor, Gradesnica, Galata i Pomaska Lesnica)*, Lovec, 1964; Vasil Savov, "Lovcanskite pomaci i tehniyat govor", *İzvestia na seminara po slavjanska filologija pri Universiteta v Sofija*, 1931, kn.7, s.1-34.

¹¹ Lory, *op. cit.*, s.95.

¹² Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Vienne, En commission chez W. Braumüller, Librairie de l'Académie impériale des sciences, 1854, Tome I, s.24. 1867'de Ljuben Karavelov Pomak meselesine değinmişti (*Sabrani Sacinenija*, c.4, Sofia, 1984'ten nakleden Lory, *op. cit.*, s.96. Lofça Pomaklarına adanan ilk ciddi çalışma Felix Kanitz'e aittir (Felix Kanitz, "Die Moslemisch-Bulgarischen Pomaci...", *op. cit.*)

¹³ Miletic, Savov, İvanov'un çalışmalarında başlık olarak "Lovcanskite Pomaci" ismi kullanılıyor (Miletic, *op. cit.*; Savov, *op. cit.*; İvanov, *op. cit.*).

¹⁴ Petrov, *Pomohamedancveneto v Loveškija kraj*, *op. cit.*

¹⁵ Petăr Petrov, *Sâdbonosni vekove za Bâlgarskata narodnost: kraja na XIV vek - 1912 Godina*, Sofia, Izdatelctvo Nauka i izkustvo, 1975, s.285-305.

¹⁶ Mikov, *Bâlgarite Mohammedani v Tetevensko, Lukovitsko i Belo-Slatinsko*, *op. cit.*, s.50.

¹⁷ Vasil Mikov, "Pomacite od dolinite na r. Iskar i Vit", *Zora*, no.3934, 15 août 1932, s.20.

¹⁸ Düzeltelim ki, Selvi'de (Selvievo), Pomak yoktur.

¹⁹ Eren, "Pomaklar", *op. cit.* s.572. Keza, *Türk Ansiklopedisi, Meydan-Larousse ve Ana Britannica*'da "Pomaklar" maddesine bakınız.

arasında dağılmıştır. Bu ilçeler de, Loveç ve Mihaylovgrad illerine (*oblast*) bağlıdır²⁰. Geçmişte de, Pomak köyleri Lofça (Loveç), Plevne (Pleven), Rahova (Orjahovo) ve İvraça (Vraca) kazaları arasında taksim edilmişti. Bu kazalar da XV. ve XVI. yüzyıllarda Niğbolu Sancağı'na, XIX. yüzyılda ise Tuna Vilayeti'ne bağlıydı.

Bu köylerin bir kısmının tarihte ve günümüzde Lofça Kazası'na/İline bağlı olmamasına rağmen, L. Miletic'ten beri²¹, bu köylerdeki Pomakları "Lofça Pomakları" olarak isimlendirmek âdet olmuştur²². Daha iyisini bulamadığımız için, biz de bu terimi kullanmaya devam ediyoruz.

1877/1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce, Lofça Pomakları, Lofça, Plevne, Rahova, İvraça kazalarına bağlı 60 civarında köyde oturuyorlardı²³. Coğrafi olarak Pomak köyleri, Vit havzasında, İskır, Panega ve Skıt nehirleri üzerinde bulunmaktadır. Köşeleri, Pleven, Kneža, Borovan, Roman, Teteven ve Ugârcin olan bir çok-çok aşığı yukarı Pomak yerleşim sahasını belirlemektedir²⁴.

Aşağıda 1 nolu haritada Lofça Pomak köyleri gösterilmiştir.

²⁰ Nikolay Micev ve Petâr Koledarov tarafından verilen idarî taksimat haritasına göre (Nikolay Micev ve Petâr Koledarov, *Recnik na selistata i selisnite imena v Bâlgarija: 1878-1987*, Sofia, Nauka i Izkustvo, 1989, s.2-3).

²¹ Miletic, *op. cit.*

²² Örneğin bkz. Lory, *op. cit.*; İvanov, *op.cit.*; Miletic, *op. cit.*; Savov, *op. cit.*

²³ Lory, *op. cit.*, s.98; Boian Gjuzelev, "Bâlgarite mohamedani v Turtsija", *İstoriceski Pregled*, 1990, 46 (10), s.18.

²⁴ Lory, *op. cit.*, s.97-98.

Çalışmanın Konusu.- Bu çalışmanın konusunu, Lofça Pomaklarının kökeni sorunu oluşturmaktadır. Acaba Lofça Pomakları ihtida kökenli midirler, yani Müslüman olmuş bir yerli halk mıdır? Yoksa, oraya Anadolu'dan gitmiş Türklerden mi gelmektedirler?

Lofça Pomakları üzerine yazılmış en önemli inceleme, Bernard Lory'nin, 1987 yılında yayınlanan makalesidir²⁵. Ama Lory, Lofça Pomakların tarihini ancak XIX. yüzyılın ortasından itibaren incelemektedir. Aslında, Konstantin Jireček'in "Bulgar milleti içinde bu Müslüman grupların başlama tarihi karanlıkta kalmaktadır"²⁶ diye yazdığı yıllardan bu yana değişen bir şey yoktur ve Pomakların kökeni sorunu hâlâ karanlıktadır.

Bununla beraber, Lofça Pomaklarının kökeni üzerine Bulgar yazarlar tarafından geliştirilmiş birçok tez vardır²⁷. Onlara göre, Lofça Pomakları Bulgar ırkındandırlar ve Osmanlı döneminde zorla Müslüman edilmişlerdir. Din değiştirme tarihi konusunda ise değişik dönemler ileri sürmektedirler.

Lofça Pomaklarının kökeni sorununu aydınlatmak için biz Osmanlı tahrir defterlerine dayalı bu çalışmayı yaptık.

Tahrir Defterleri.- Çalışmamız tahrir defterlerine dayalı olduğuna göre, bu defterleri kısaca tanıtmak uygun olur. Tahrir defterleri özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı idaresi tarafından tutulmuş olan nüfus sayımı ve vergi kayıtlarının bulunduğu defterlerdir²⁸. Tahrir defterlerinin *icmal* ve *mufassal* olmak üzere iki çeşidi vardır. *İcmal tahrir defterlerinde* sadece *hane*, *mücerred* (bekar erkek)²⁹ ve *bive* (dul kadın) sayıları bulunmaktadır. *Mufassal tahrir defterlerinde* ise, hane reislerinin, mücerretlerin ve bivelerin isimleri de kayıtlıdır.

Tahrir Defterleri Pomakların Kökeni Sorununu Aydınlatmaya Elverişli Bir Araç mıdır?- Asıl incelememize başlamadan önce, şu ön sorunu çözmek gerekir: Tahrir defterleri Pomakların kökeni sorunu aydınlatmaya elverişli bir araç mıdır?

²⁵ Lory, *op. cit.*, *passim*.

²⁶ Konstantin İreček, *Knjazestvo Bălgarija, Cast I: Bălgarska Darzava*, Plovdiv, İzdanie i Pecat na Xr. Ganov, 1899, s.119.

²⁷ Biz Türk yazarlarda Lofça Pomaklarının kökenine ilişkin bir cümleye dahi rastlamadık. Türk yazarlar sadece bir iki cümleyle, Lofça ve Plevne bölgesinde de Pomakların bulunduğunu not etmektedirler. Aslında, Lofça bölgesinde Pomakların bulunması, Pomakların Türk kökenli olduğu yolundaki Türk tezini çürütür niteliktedir. Zira, Türk yazarlarının bu yöndeki argümanları Rodoplarn coğrafi ve özellikle toponimik özelliklerine dayanmaktadır.

²⁸ Osmanlı tahrir defterlerinin demografik tarih çalışmalarına kaynak oluşturması bakımından değeri hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des régistres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1958, s.7-36; Bistra Cvetkova, "Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", *Archivum Ottomanicum*, 8, 1983, s.123-213.

²⁹ Mücerredler, vergilendirme yaşına ulaşmış ama henüz evli olmayan genç erkeklerdir.

Diğer bir ifadeyle, tahrir defterleri, Pomakları bir yandan Bulgarlardan, diğer yandan Anadolu'dan gelen Türklerden ayırmaya imkân vermekte midir?

Pomaklar ile Bulgarlar arasındaki ayırım din unsuruyla yapılmaktadır. Birinciler Müslüman, ikinciler ise Hıristiyandır. Pomaklar ile Türkler arasındaki ayırım ise dil zemininde yapılmaktadır. Birinciler, anadil olarak Bulgarca, ikinciler ise Türkçe konuşmaktadırlar.

Osmanlıların tahrir defterlerinde kullandıkları sayım ölçütü dil değil, dindir. Diğer bir ifadeyle, tahrir defterlerinde bir yerleşim biriminin ahalisi, dilleri itibarıyla değil, dinleri itibarıyla gruplandırılmaktadır. Bu nedenle, tahrir defterlerinden hareketle bir Müslüman, bir Hıristiyandan kolayca ayrılabilir. Ancak, söz konusu olan bu Müslümanın Anadolu'dan gelen bir Türk mü, bir Pomak mı, bir Boşnak mı, bir Arnavut mu olduğu doğrudan bilinemez.

Buna göre Osmanlı tahrir defterleri, Pomakları Bulgarlardan ayırmaya elverişli bir araçtır. Ancak, tahrir defterlerinin, Pomakları diğer Müslümanlardan ayırmaya elverişli bir araç olmadığı düşünülebilir. Ancak bu noktada, icmal tahrir defterleri ile mufassal tahrir defterleri arasında bir ayırım yapmak uygun olacaktır.

İcmal tahrir defterleri hiçbir şekilde Pomaklar ile diğer Müslümanlar arasında ayırım yapmaya elvermezler. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu defterlerde sadece bir köydeki Müslüman ve Müslüman olmayan hane sayıları verilmektedir. Belirtilen Müslüman hanelerden hangisinin mühtedi, hangisinin Anadolu'dan gelen bir hane olduğu bilinemez. Bizim kullandığımız dört temel tahrir defterinden sadece bir tanesi (1479 defteri) icmaldir. Ve bu defterde kayıtlı sadece 4 Müslüman hane vardır. Bu nedenle, bizim çalışmamızda icmal tahrir defterlerinin kullanılmasındaki sakınca ihmal edilebilir niteliktedir.

Mufassal tahrir defterleri de kimin mühtedi, kimin eski Müslüman olduğunu belirtmemektedir. Ancak bu tür defterler, mühtedileri tespit etmeye imkân verecek kayıtlar içermektedir. Zira bu tür defterler, kayıtlı kişinin babasının ismini de not etmektedir. Bu defterlerde mühtedilerin babalarının gerçek Hıristiyan isminin yazılmadığı, onun yerine baba ismi olarak "Allahın kulu" anlamına gelen "Abdullah" yazıldığı ileri sürülmektedir. Gerçekten de ihtida olgusunun görüldüğü birçok yörede, anormal bir sıklıkta tahrir defterlerinde birçok kişinin isminin yanına "veled-i Abdullah" (Abdullah oğlu) yazılmıştır. Bu kişilerin mühtedi olduğu, baba ismi olarak "Abdullah"ın bunların gerçek Hıristiyan baba isimlerini deşifre etmemek için kullanıldığı yorumu yapılmıştır. Türk³⁰, Bulgar³¹, ve Batılı³² birçok tarihçi, "veled-i Abdullah" ibaresinden o kişinin mühtedi olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

³⁰ Örneğin, Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.11; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972, Cilt III, s.107.

³¹ Örneğin Cvetkova, "Ottoman tahrir defters as a source for studies on the history of Bulgaria and the Balkans", *op. cit.*, s.157.

³² Örneğin, Machiel Kiel, "La diffusion de l'Islam dans les campagnes bulgares à l'époque Ottoman (XV-XIXe siècle): Colonisation et conversion", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 1992/4, 66, s.45; Machiel Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax in the

"Veled-i Abdullah"ın Anlamı Sorunu.- Ancak, tahrir defterlerinde geçen her "Abdullah" isminin bir gayr-i müslim ismini simgelediği haliyle iddia edilemez. Zira "Abdullah" ismi İslâm âleminde çok sık rastlanılan bir isimdir. Mühtedi olmayan bazı Müslümanların da baba isimlerinin "Abdullah" olması kadar doğal bir şey yoktur.

Bununla birlikte, eğer "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediyi simgelediği kabul edilirse, konumuzu teşkil eden 40 köyün Müslüman hane reislerinin ve mücerretlerinin isimleri incelendiğinde, kolayca cevaplandırılmayacak sorular ortaya çıkmaktadır.

Bir kere, bu "Abdullah" ismine defterlerde hep baba ismi olarak rastlanmaktadır. Eğer Abdullah ismi, bir mühtedinin babasının Hıristiyan ismini gizlemek için değil de, gerçek bir isim olarak kullanılıyorsa, niçin bu isme aynı sıklıkta, baba ismi olarak değil de, ilk isim (hane reisi veya mücerred ismi) olarak rastlanmamaktadır?

İkinci olarak, incelediğimiz 40 köyde bu "Abdullah" ismi, baba ismi olarak dahi anormal bir sıklıkta geçmektedir. Bu köylerde tahrir edilmiş Müslüman hane reislerinin ve mücerretlerin baba isimlerinin 1516'da % 41'i, 1545'te % 72'si, 1579'da ise % 21'i "Abdullah"tır. Haliyle, ilk isim olarak hiç kullanılmamış bu isme, baba ismi olarak bu yoğunlukta rastlanması düşündürücüdür³³.

Diğer yandan, 1545 tarihli defterde baba ismi olarak yer alan (toplamın % 72'sidir) Abdullahlardan hiç değilse bazılarının 1516 tarihli defterde ilk isim (hane reisi veya mücerred ismi) olarak bulunması gerekmez miydi?

Nihayet, Bulgaristan'da saf Türk nüfusunun iskân edildiği bölgelerdeki (örneğin Deliormanlar, Dobruca) köylerde, Abdullah ismi tahrir defterlerinde böylesine anormal yoğunlukta kullanılan bir isim değildir³⁴. Ahalisinin Anadolu'dan göç ettiğini bildiğimiz köylerde, Abdullah ismine az rastlanırken, incelenen bu 40 köyde neden bu isme bu kadar yüksek bir sıklıkta rastlanmaktadır?

Bu nedenlerden dolayı, çalışmamızda, incelediğimiz 40 köyde tahrir edilen "veled-i Abdullah"ların mühtedi olduğu varsayılmıştır. Ancak, aşağıda her yerde, bunun bir varsayım olduğu vurgulanmıştır. Aşağıdaki birçok paragrafta, ihtida konusunda yapılan yorumlarda, o yorumun geçerliliğinin "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediyi simgelediği varsayımına bağlı olduğu belirtilmiştir.

Ottoman Balkans and the Value of Poll Tax Registers for Demographic Research", *Etudes Balkaniques*, 4, 1990, s.85.

³³ Burada belirtmek isteriz ki, tahrir defterlerine göre Manisa Kazası'nı incelemiş olan Feridun M. Emecen de, benzer bir şekilde, "veled-i Abdullah"ların "şehir nüfusunun takriben % 8'ini teşkil etmelerini düşündürücü" bulmuştur (Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s.60)

³⁴ Örnek olarak Kanunî dönemine ait 382 nolu Niğbolu Defteri'nin Şumnu Kazası'na bağlı köylerine bakılabilir (BOA, TD 382, s.550-590).

Lofça Pomak Köyleri Listesi.- Açıkça ki, böyle bir çalışma için bizim her şeyden önce, Lofça Pomak köylerinin tam bir listesine ihtiyacımız vardır. Bu listeyi, 1877 yılını esas alarak yapmalıyız. Zira, Lofça Pomaklarının önemli bir kısmı 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden (*Doksanüç Harbi*) sonra bu köylerden göç etmişlerdir. Bu nedenle bu harpten hemen önceki yıllarda, Lofça yöresinde, sakinlerinin tamamının veya bir kısmının Pomak olduğu köyleri tespit etmek gerekir. Doksanüç Harbi'nden önceki yıllara ait, Lofça Pomak köylerine ilişkin tanıklıklar, özellikle gezi notları, incelemeler vardır³⁵. Keza, biz, Kanitz, İrecek, Miletic, Savov, Mikov, İsirkov, Ivanov, Cvetkova, Petrov ve Lory tarafından verilen Lofça Pomak köyleri listelerine de sahibiz³⁶. Bu listelerin birleştirilmesinden 60'tan fazla köyü içeren bir listeye ulaşılmaktadır. Ne var ki, biz bu köylerden bazılarında 1870'lerde Pomak yaşayıp yaşamadığını kesin olarak tespit edemedik. Böyle köyleri listeden atarak 40 köylük bir liste oluşturduk. 1870'lerde bu köylerin ahalisinin tamamının veya bir kısmının Pomak olduğunu kesin olarak biliyoruz. Bu 40 köyün isimleri, aşağıda 1 numaralı tablonun birinci sütununda, alfabetik sırada verilmiştir.

XVI. Yüzyılda Bu Köylerin İlk Müslüman Sakinleri Pomak mıydı? Asıl incelemimize geçmeden önce, itiraf etmek gerekir ki, burada çok önemli bir mesele ile karşı karşıyayız. Bizim incelediğimiz, Osmanlı tahrir defterlerinde "Pomak" kelimesi geçmemektedir³⁷. Oysa bizim çalışmamızın asıl amacı, yukarıda da ifade edildiği gibi, Pomakların kökeni sorununu aydınlatmaktır. Lofça, Plevne, Rahova ve İvraça arasında bulunan belirli bir bölgede yer alan 40 köyün Müslüman sakinlerini, biz burada "Pomak" olarak takdim ediyoruz. Oysa Osmanlı belgeleri, bu köylerin "Müslüman sakinleri" için, "Pomak" kelimesini değil, "Müslim" kelimesini kullanmaktadır. XIX. yüzyıl için, biz bu köylerde Osmanlı belgelerinin "Müslim" dediği

³⁵ Örneğin Boué, *op. cit.*, s.24; Ubicini'den nakleden Lory, *op. cit.*, s.97; Kanitz, "Die Moslemisch-Bulgarischen Pomaci...", *op. cit.*, s.75; *Donau-Bulgarien und der Balkan*, *op. cit.*, c.II, s.271; Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, *op. cit.*, s.356, 457, 520, 568 ve 578'den nakleden Bajraktarevic, "Pomaks", *Encyclopedie de l'Islam*, 1re éd. t.III, s.1148-1150.

³⁶ Miletic, *op. cit.*, s.69; Savov, *op. cit.*, s.1-2; Mikov, "Balgarskite Mohamedani v Tetevensko, Lukovitsko i Beloslatinsko", *op. cit.*, s.56; İsirkov, *op. cit.*, s.205; İvanov, *op. cit.*, s.30; Bistra Cvetkova, "Teteven i Tetevensko prez Osmanskoto Vladicestvo do Vazrazdaneto", in *Teteven*, Sofia, 1977, s.30-33; Petrov, *Sădbonosni vekove za Balgarskata narodnost op. cit.*, s.295; Petrov, *Pomohamedancveneto v Loveškija kraj*, *op. cit.*, s.35; Lory, *op.cit*; İrecek, *Knjazestvo Balgarija,ccast I: Balgarska Darzava*, *op. cit.*, s.118-119; *cast II: Pctuvanija po Balgarija*, *op. cit.*, s.900-905.

³⁷ XIX'uncu yüzyıl Osmanlı belgelerinde "Pomak" kelimesinin geçmediğinin altını çizmek âdet olmuştur. Pomak kelimesini içeren bilinen en eski Osmanlı belgesi 1820 yılına aittir. Bu belgede, Lofça Pomakları, Karlukova Manastırı baş rahibi Kalinika'yı Rus ordusuna yardım etmekle suçluyorlardı (P. Mutafciev, *İz nasit ctaroploniski manastiri*, Cb. BAN, 1931, s.89'dan nakleden Mikov, "Balgarite Mohammedani...", *op. cit.*, s.58). Kanımızca, "Pomak" isminin Osmanlı belgelerinde geçmediği fikrini ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira, bu konu Osmanlı arşivlerine dayanarak çok az incelenmiş bir konudur. Bir gün, şanslı bir araştırmacı, zengin Osmanlı arşivinde XIX. yüzyıldan önceki dönemde bu ismin kullanıldığı keşfedebilir. Bu konuda bir ipucuna da sahibiz: Dördüncü Murad'ın Vezir-i Azamı (vezirlikleri: 1625-1626 ve 1631-1632) Müezzinzade Hafız Ahmed Paşa'nın bir Pomak olduğunu biliyoruz (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971, Cilt V, s.33-34).

kişilerin "Pomak" olduğunu biliyoruz. Zira, bu köylerdeki Müslümanların kendilerine "Pomak" dediklerini ve anadil olarak Bulgarca konuştuklarını gösteren delillere, özellikle gezi notlarına ve incelemelere sahibiz³⁸. Buna karşılık, XVI. yüzyıl için, bu köylerin Müslüman sakinlerinin "Pomak" olarak isimlendirilip isimlendirilmedikleri konusunda en ufak bir bilgiye sahip değiliz.

Aşağıda görüleceği gibi, tahrir defterleri, inceleme konumuzu oluşturan 40 köyün ilk Müslüman sakinlerinin önemli bir kısmının "veled-i Abdullah" ve dolayısıyla (bu ibarenin bir mühtediği simgelediği varsayımıyla) mühtedi olduğunu göstermektedir. Ancak, biz bu yeni Müslümanların kendilerine XVI. yüzyılda "Pomak" deyip demediklerini bilemiyoruz. Bulgaristan'da "veled-i Abdullah"lara sadece bizim Pomak bölgemizde değil, diğer yerlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, 1516 ve 1545 tarihli tahrir defterlerinde, Pomak bölgesine çok yakın olan Presyaka³⁹ ve Smoçan⁴⁰ köylerinde de "veled-i Abdullah"lar vardır. Neden bu köylerdeki "veled-i Abdullah"ların torunları "Pomak" olarak isimlendirilmediler? Bulgaristan'ın diğer köylerindeki ihtida kökenli Müslümanlar "Pomak" olarak isimlendirilmedikleri halde, bizim incelediğimiz bu 40 köyün Müslümanları neden "Pomak" diye isimlendirildiler? Bu bir sır. Bu sırrın çözümü için ise en ufak bir tarihî veriye sahip değiliz.

Bu nedenlerle, bizim inceleme konumuzu oluşturan 40 köyün, XVI. yüzyılda ilk Müslüman sakinlerinin "Pomak" olarak isimlendirilip isimlendirilmedikleri sorusu haklı olarak sorulabilir. "Pomak" kelimesinin ne anlama geldiğini tam olarak bilmediğimiz gibi, bu kelimenin hangi yüzyılda ortaya çıktığını da bilmiyoruz. Kesin olarak bildiğimiz tek şey, bu köylerin XIX. yüzyıldaki Müslüman sakinlerinin Pomak olarak isimlendirildikleridir. Bu köylerin XIX. yüzyıldaki Müslüman sakinlerinin Pomak olduklarına bakarak, bu köylerin XVI. yüzyıldaki ilk Müslüman sakinlerinin de Pomak olduğu düşünülebilir. Ancak böyle bir düşünce bir varsayım-dan başka bir şey değildir. Biz böyle bir varsayıma başvurmak yerine, bu köylerin XVI. yüzyıldaki Müslüman ahalisinden bahsederken, "Pomak" kelimesini kullanmayıp, "Pomak köylerinin ilk Müslüman sakinleri" ifadesini kullanmayı tercih ettik. Diğer bir ifadeyle bizim çalışmamız, "ilk Pomaklar" üzerine değil, daha doğru bir ifadeyle, XIX. yüzyılda tamamen veya kısmen Pomak olduğunu bildiğimiz 40 köyün, XVI. yüzyıldaki "ilk Müslüman sakinleri" üzerinedir.

Biz Osmanlı tahrir defterlerinden itibaren 40 Pomak köyünün XV. ve XVI. yüzyıldaki ilk Müslüman sakinlerini belirledik. Belirlediğimiz sayılar köy köy aşağıda 1 numaralı tabloda verilmiştir.

³⁸ Örneğin Boué, *op. cit.*, s.24; Ubcini, zikreden: Lory, *op. cit.*, s.97; Kanitz, "Die Moslemisch-Bulgarischen Pomaci...", *op. cit.*, s.75; *Donau-Bulgarien und der Balkan*, *op. cit.*, c.II, s.271; Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, *op. cit.*, s.356, 457, 520, 568 ve 578'den nakleden Bajraktarevic, *op. cit.*, 1150.

³⁹ BOA, MM 11, s.218; BOA, TD 416, s.457.

⁴⁰ BOA, TD 452, s.268; BOA, TD 718, s.427.

Tablo 1: Lofça Pomak Köylerinde Müslim ve Gayri Müslim Nüfus

Kaynak	Sofia, Millî Küt., OAK, 45/29, no 1/1960						İstanbul, BOA, TD 370						İstanbul, BOA, TD 416, TD 452						Ankara, TKGGM, KK 58 İstanbul, BOA, TD 718						Salname-i Vilayeti Tuna					
	1 4 7 9			1 5 1 6			1 5 4 5			1 5 7 9			1 8 7 3			1 5 7 9			1 8 7 3			1 5 7 9			1 8 7 3					
	Müslim		Gayri		Müslim		Gayri		Müslim		Gayri		Müslim		Gayri		Müslim		Gayri		Müslim		Gayri		Müslim		Gayri			
H	B	H	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B			
1	Bela Stalina	-	-	20	2	-	-	47	20	3	-	-	113	11	11	3	-	174	131	100	156	342	517							
2	Belence (Belena)	-	-	22	4	-	-	30	9	1	-	-	20	18	3	-	-	-	42	163	90	92								
3	Burčacovo	-	-	-	-	-	-	24	6	-	-	-	32	12	2	1	1	50	3	176	481	542	142							
4	Blišniçevo / Panegja	-	-	-	-	-	-	18	13	2	-	-	11	7	7	-	-	25	25											
5	Brešte / Breške	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	58	12	60	92	113	184							
6	Bukofça (Bukovec)	-	-	-	-	-	-	20	9	1	-	-	15	8	2	-	-	-	51	172	23	141								
7	Curilova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21	151	23	85								
8	Canakova	-	-	24	1	-	-	34	32	2	2	-	27	17	-	4	3	92	106	127	231	-	-							
9	Çerikova (Sadovec)	-	-	6	1	1	1	43	13	2	-	-	15	14	5	3	3	38	9	130	362	113	267							
10	Çerven Breg	-	-	48	6	1	-	50	41	-	-	-	-	-	-	15	10	48	32	96	176	142	492							
11	Dermañca	-	-	11	-	-	-	84	18	-	-	-	13	2	-	-	-	50	44	103	360	169	496							
12	Diben / Dibene	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	9	1	-	-	19	55											
13	Dibnik (Doliti)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	422*	322	8*	-	-	-	59	171	237	757								
14	Dibnik (Gorni)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	65	144	144	447								
15	Galana	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	5	10	5	172	858	-	-							
16	Glava	-	-	-	-	-	-	10	1	-	-	-	15	11	3	-	-	40	34	90	141	-	-							
17	Gornik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	75	87	193								
18	Gradespiça	-	-	11	-	-	-	6	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	75	419	-	-								
19	Huyuvan/Hıubavane	-	-	11	1	-	-	18	8	-	3	-	9	5	1	6	3	28	17	25	72	136	249							
20	Izvor-i Müslim	1	-	31	-	2	1	30	15	4	-	-	-	-	-	14	8	48	16	445	2340	-	-							
21	Kireja / Çikladeniçe	-	-	-	-	-	-	101	81	6	-	-	71	69	11	-	-	404	250	394	620	472	639							
22	Komarevo	-	-	-	-	-	-	9	6	-	-	-	6	2	-	-	-	30	14	17	69	44	170							
23	Koymare	-	-	-	-	-	-	124	130	4	-	-	79	35	49	4	6	361	125	553	720	-	-							
24	Kunsoviça	-	-	-	-	-	-	78	33	3	1	1	110	59	9	6	2	15**	5**	23	55	186	433							
25	Leptiça	-	-	28	1	-	-	26	7	2	-	-	28	11	1	-	-	87	53	50	98	70	141							
26	Leptiça (Kirevo)	-	-	40	3	3	-	55	30	1	3	-	13	30	1	6	4	52	30	236	619	-	-							
27	Lukovit (Gorna)	-	-	47	2	-	-	51	20	2	3	1	53	24	4	6	7	100	77	283	979	290	853							
28	Petreven	-	-	26	1	-	-	14	13	-	1	1	9	4	3	3	3	30	17	64	160	122	414							
29	Popiça	-	-	-	-	-	-	26	11	-	1	-	34	20	3	1	2	37	20	68	87	-	-							
30	Radomiñçe	-	-	-	-	-	-	41	20	-	-	-	26	11	-	2	-	11	12	186	461	96	114							
31	Reseleş	1	-	39	6	1	-	51	-	4	1	-	35	1	2	3	-	110	23	145	230	103	242							
32	Roman	-	-	54	3	3	4	35	12	-	5	3	15	3	-	16	6	30	12	49	204	64	227							

Kaynak	Sofia, Millî Küt., OAK, 45/ 29, no 1/1960				İstanbul, BOA, MM 11, TD.370				İstanbul, BOA, TD 416, TD 452				Ankara, TKGM, KK 58 İstanbul, BOA, TD 718				Sahname-i Vilayeti Tuna						
	1 4 7 9				1 5 1 6				1 5 4 5				1 5 7 9				1 8 7 3						
	Müslim		Geyr		Müslim		Geyr		Müslim		Geyr		Müslim		Geyr		Müslim		Gayri-Müsl				
	H	B	H	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	M	B	H	N	H	N			
33 Rıppçe			1	-	56	32	1	-	-	28	16	3	1	1	42	30	176	461	96	114			
34 Subağ	-	-	25	1	48	33	1	1	-	22	20	4	-	-	101	48	41	71	91	147			
35 Turnak			-	-	94	31	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	154	172	162	228			
36 Tlaçane			-	-	17	4	1	-	-	10	3	1	-	-	-	-	41	222	22	80			
37 Todoriçane	2	-	17	1	22	14	3	1	1	32	23	3	10	6	70	51	65	161	171	512			
38 Toros	-	-	3	-	18	12	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-	271	1131	66	203			
39 Uğruçun			1	-	163	88	3	1	-	114	63	-	2	1	186	144	94	351	343	1116			
40 Yarıç / Eniça	-	-	24	1	29	12	-	2	-	27	11	-	2	-	50	32	-	-	179	214			
Toplam	4	0	487	34	1472	782	46	25	9	1417	839	137	839	136	71	2429	1439	4797	13495	4738	9409		
Kişi**	20	0	2435	34	75	6	0	7360	782	46	125	9	7088	839	137	630	71	12145	1459	23985	13495	23690	9309
Kişi Olarak Toplam	20		2469		81			8188				134	8064		701	13604		37480		33599			
Oran	% 0,80		% 99,20		% 0,97			% 99,03		% 1,63		% 98,37		% 4,90		% 95,10		% 2,73		% 47,27			

H: Hane (Aile)

M: Mücerred (Bekar Erkek)

B: Bive (Dul Kadın)

N: Nüfus (Erkek)

Müslim: Müslüman Geyr: Gayri Müslim (Müslüman olmayan) (Bu köyler için pek muhtemelen Hıristiyan Ortodoks Bulgarlar)

*BOA, TD 382, s.733-740. ** 1579 defterinde bulunamadığımız voynuk sayılarını bu sayıya eklemek gerekir. *** 1 hane = 5 kişi

Arşiv kaynaklarımızı gösterebilmek amacıyla, biz bir de her köy için, kullandığımız tahrir defterinin ve 1873 Salnamesinin sayfa numaralarını gösteren bir tablo yaptık.

Tablo 2: Kaynaklar (Tahrir Defterlerinin Sayfa Numaraları)

	Kaynaklar	OAK,45	MM 11	TD 416	TD 718	Salname
	Yıl	1479	1516	1545	1579	1873
1	Bela Slatina	257	109	250	117	183
2	Belençe	293	120	91	-	193
3	Bırkaçevo	-	165	357	228	183
4	Blısniçevo	-	245	407	403	?
5	Brešte	-	-	-	-	157
6	Bukofça	387	256	329	-	189
7	Curilova	-	-	-	-	189
8	Çamakovça	247	143	141	147	183
9	Çerikova	241	13	16,125	110*	161
10	Çerven Breg	243,249	91	-	181	161
11	Dermança	281	243	436	376	255
12	Dıbene	293	535**	384	375	259
13	Dıbnik (Dolni)	-	-	733***	-	159
14	Dıbnik (Gorni)	-	-	-	-	159
15	Galata	-	-	-	407,751	255
16	Glava	-	599**	145	165	183
17	Gornik	-	-	-	-	183
18	Gradeşniça	281	210	456	-	255
19	Hubuvane	291	535**	473	440	237
20	İzvor-i Müslim	285	147	-	436	255
21	Kneja	231	98	83	125	183
22	Komarevo	-	164	348	324	189
23	Koynare	-	24	19	157,720	
24	Kurusoviça	-	78	14,358	108	161
25	Lepiça	247	513**	14,104	142	183
26	Leşniça (Kırçevo)	281	217	461	423	255
27	Lukovit (Gorna)	251	90	101	143	161
28	Petreven	251	99	129	186/12	159
29	Popiça	-	164	298	183	183
30	Radomirçe		27	16	181	161
31	Reseleç	247,263	99	103	155	183
32	Roman	261	185	349	316	193
33	Rupçe	-	108	13,108	186/16	161
34	Suhaç	249	107	127	160	183
35	Tırnak	-	101	-	-	183
36	Tlaçane	-	164	325	-	189
37	Todorıçane	251	91	102	186/3	161
38	Toros	285	211	-	419	255
39	Uğırçin	-	241	436	413	253
40	Yanıça / Eniça	265	26	114	170	185

* TKGM, KK 58; ** TD 370 *** TD 382

Şimdi 1 numaralı tabloyu incelemeye başlayabiliriz.

Tablomuz altı sütundan oluşmaktadır. Birinci sütunda 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden hemen önce sakinlerinin tamamının veya bir kısmının Pomak olduğunu kesin olarak bildiğimiz 40 köyün ismi alfabetik sırada gösterilmiştir. İzleyen sütunlar sırasıyla 1479, 1516, 1545 ve 1579 tarihli tahrir defterlerinden elde edilen verilere tahsis edilmiştir. Son sütunda, bu köylerin XVI. ve XIX. yüzyıllarda nüfusları arasında bir karşılaştırma yapabilmek amacıyla, 1873 Tuna Vilayet Salnamesi'nin (Hicrî 1290 senesi *Salname-i Vilayet-i Tuna*) rakamları verilmiştir.

I. 1479 TAHRİR DEFTERİ

Niğbolu Sancağı'na ait günümüze kalan en eski tahrir belgesi, bir icmal defteri parçasıdır. Bu defter parçası, Sofya'da Kiril ve Methodi Millî Kütüphanesi'nin Şarhiyat Seksiyonu'nda muhafaza edilmektedir (OAK, 45/49, envanter no: 1/1960). Bulgarcaya Russi Stoikov tarafından çevrilmiş ve Bulgar Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından, *facsimil*eleriyle birlikte yayınlanmıştır⁴¹. Bu defter parçası 60 yaprak içermektedir. Defter parçası kendi metni içinde bir tarih içermemektedir. Çevirmeni bu defteri, "XV. yüzyılın ortası olarak" tarihlendirmiştir⁴². Ancak, Bistra Cvetkova'nın belirttiği gibi bu tarih yanlıştır⁴³. Bu defter şimdi yazarlar tarafından 1479 olarak tarihlendirilmektedir⁴⁴.

Bu tahrir defteri icmal türündendir. Köy köy, sadece Müslüman aile (*hane-i müslim*), Müslüman olmayan aile (*hane-i gebr*) ve dul kadın (*bive*) sayılarını vermektedir. Defterde hane reisi olan kişilerin isimleri verilmemektedir. Dolayısıyla biz bunların Anadolu'dan oraya gitmiş eski Müslümanlar mı, yoksa mühtediler mi olduğunu bilemeyiz.

1479'da, inceleme bölgemizde sadece üç köyde (İzvor⁴⁵, Reselec⁴⁶, Todoriçane⁴⁷) toplam dört hane Müslüman vardır.

⁴¹ Nikolai Todorov ve Boris Nedkov (Sistavili i Redaktirali), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Serija XV-XVI, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1966, Cilt II, s.160-334.

⁴² *Ibid.* c.II, s.160.

⁴³ Cvetkova, "Ottoman Tahrir Defters...", *op. cit.*, s.138.

⁴⁴ Örneğin bkz. Machiel Kiel, "La diffusion de l'Islam dans les campagnes bulgares à l'époque ottoman (XV-XIXe siècle): Colonisation et conversion", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 1992/4, 66, s.40; Rumen P. Kovacev, "Ein neuentdecktes Timar-Register über Nordbulgarien aus dem späten 15. Jahrhundert", *Südost-Forschungen*, Band L (50), 1991 (München), s.236-237.

⁴⁵ Todorov ve Nedkov (Sistavili), *Turski izvori*, *op. cit.*, c.II, s.285.

⁴⁶ *Ibid.*, c.II, s.242.

⁴⁷ *Ibid.*, c.II, s.241.

Tablo 3: 1479'da Müslümanlar

Köyler	Hane sayısı
1. İzvor	1
2. Reseleç	1
3. Todoriçane	2
Toplam	4
Toplam Kişi Sayısı*	20

* Kişi sayısı, hane sayısını 5 ile çarparak elde edilmektedir⁴⁸.

İzvor köyü bugünkü Bâlgarski İzvor'dur⁴⁹. Bu köyün, Osmanlı resmî kayıtlarındaki ismi "İzvor-i Müslim"; halk arasındaki ismi ise, "Turski İzvor" idi. Bu isim 1934'te "Bâlgarski İzvor" olarak değiştirildi⁵⁰. Bu köy, 1873 Salnamesi'nde (hicrî 1290 senesi *Salname-i Vilayet-i Tuna*) İzvor-i Müslim adı ile kaydedilmiştir. Ahalisinin tamamı Pomak olan bir köydü. 1873'te bu köyde, 445 hane ve 2340 erkek nüfus vardı⁵¹. 1479 defterine göre, İzvor'da 1 Müslüman hane (*hane-i müslim*) ve 31 Hıristiyan hane (*hane-i gebr*), 4 Hıristiyan dul kadın (*bive*) vardı⁵². 1479 defteri, Reseleç'te 1 Müslüman hane, 39 Hıristiyan hane ve 4 Hıristiyan bivenin bulunduğunu kaydetmektedir⁵³. Todoriçane de ise, 2 Müslüman hane, 17 Hıristiyan hane ve 1 Hıristiyan bive vardı⁵⁴.

1479'da İzvor Lofça vilayetine⁵⁵, Reseleç ve Todoriçane ise Mramorniçe vilayetine tâbiydi. İzvor, Pomak bölgesinin güney doğusunda bulunmaktadır. Reseleç ve Todoriçane ise bölgenin ortasında yer almaktadır. Reseleç, Todoriçane'ye göre daha budadır.

Diğer köylerde, 1479 yılında Müslüman yoktur. Bu çalışmada, İzvor, Reseleç ve Todoriçane köylerindeki bu dört Müslüman haneyi, biz, tarihte Pomak köylerinde görülen "ilk Müslümanlar" olarak kabul etmekteyiz. 1479 defteri, bir icmal olduğu için bu ilk Müslümanların isimlerini bilemiyoruz. Keza, onların Anadolu'dan gelen

⁴⁸ Genel olarak bir Müslüman hanenin 5 kişiden oluştuğu kabul edilmektedir. Bir hanenin büyüklüğü meselesi hakkında bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population: 1830-1914*, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1985, s.9-10. Biz, kişi sayısı olarak nüfusu bulmak için hane sayısını 5 ile çarpıyor ve bu rakama -varsa- mücerred ve biveleri ilâve ediyoruz. Buna göre, 4 hane 20 kişi yapmaktadır (4x5=20).

⁴⁹ Todorov ve Nedkov (Sistavili), *Turski izvori*, op. cit., c.II, s.284; Petrov, *Pomohamedancveneto v Loveskija kraj*, op. cit., s.24; Cvetkova, "Teteven i Tetevensko...", op. cit., s.32.

⁵⁰ Mičev ve Koledorov, op. cit., s.51.

⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Tuna*, Rusçuk, Matbaa-i Vilayet-i Tuna, 1290 (=miladî: 1873), s.255. Not edelim ki, Osmanlılar 1880'lere kadar kadınları saymıyorlardı. Bkz. Karpat, op. cit., s.10.

⁵² Todorov ve Nedkov (Sistavili), *Turski izvori*, op. cit., c.II, s.285.

⁵³ *Ibid.*, c.II, s.247, 263.

⁵⁴ *Ibid.*, c.II, s.251.

⁵⁵ *Ibid.*, c.II, s.271.

otantik Türkler mi, yoksa İslâm dinini benimseyen Bulgarlar mı olduğunu da bilemiyoruz.

XIX. yüzyılda tamamen veya kısmen Pomaklar ile meskûn olduğunu bildiğimiz 40 köyden 15'i (Bırkaçevo, Blısnıçevo (Rumyançevo), Breşte (Breške), Bukofça, Curilova, Galata, Glava, Gornik, Komarevo, Koynare, Popiça, Radomirçe, Tırnik, Tlaçane, Ugırçin) 1479 defterinde kayıtlı değildir⁵⁶. Bu defterin ilk iki yaprağının eksik olduğu bilinmektedir. Eğer bu köylerden bazıları bu kayıp yapraklar üzerinde kayıtlı değillerse, bunların 1479'da mevcut olmadıklarını ve bu tarihten sonra kurulduklarını söyleyebiliriz⁵⁷.

1479 defterinde kayıtlı 25⁵⁸ köyde, 4 Müslüman haneye karşı, toplam 487 Hıristiyan hane ve 34 Hıristiyan bive vardı.

Lofça Pomak köylerindeki ilk Müslümanların ortaya çıkışının 1479'dan daha eskiye gitmediği sonucuna varabiliriz. Bulgaristan'ın 1393'te Sultan Beyazıd tarafından kesin fethinden itibaren, 88 yıl boyunca, Lofça Pomak bölgesinde önemli bir kolonizasyon veya orada gerçekleşmiş bir ihtida hareketi görülmemektedir. Bu nedenle, *Bogomillerin*, Osmanlıların gelişi ile Müslüman oldukları yolundaki tez⁵⁹, en azından bölgemiz köyleri bakımından Osmanlı belgeleriyle teyid edilememek-

⁵⁶ Gorni ve Dolni Dıbnik de 1479 defterinde kayıtlı değildir. Bununla birlikte biz bu iki Dıbnik'in vakıf köyü olduğunu biliyoruz. Bu nedenle bu iki Dıbnik'in 1479 defterinde bulunmaması normaldir.

⁵⁷ Bu köylerden bazılarının kayıp yapraklar üzerinde olması muhtemeldir. Ancak bu köylerin önemli bir kısmı, tam olan 1516 defterinde de yoktur. O nedenle bunların bu tarihte kurulmamış olma ihtimalleri daha kuvvetlidir.

⁵⁸ Aslında 24, çünkü 1479 defteri Dibene'nin terk edilmiş bir köy (*hali mezraa*) olduğunu not etmektedir Bkz. Todorov ve Nedkoy (Sistavili), *Turski izvori*, *op. cit.*, c.II, s.293.

⁵⁹ Bu fikre ilk kez F. Racki'de rastlanır: F. Racki, "Bogomili i Patareni", *Rad Jugoslavenski Akademije Znonosti i Umjetnosti*, vol.VIII, s.187'den nakleden Dmitri Obolenski, *The Bogomils: a Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, The University Press, 1948, s.264 (Racki'nin makalesinin Fransızca geniş bir özeti için bkz. Louis Leger, "L'hérésie des Bogomils en Bosnie et en Bulgarie au moyen age", *Revue des questions historiques*, 1870, s.479-517). Aynı şekilde Konstantin Jireček de bazı Bogomillerin, Osmanlıların Bulgaristan'ı fethinden önce bile Müslüman olduklarını yazmaktadır. Yazar özellikle bu ihtidanın Pomakların yaşadığı Lofça bölgesinde gerçekleştiğinin altını çizmektedir (Konstantin Jos. Jireček, *Dejiny narodo bulharskeho*, Nakladem B. Tempskena, Praze, 1876, s.312; Konst. Is. Irecka, *Istoriya bolgar*, Odessa, Tipografia L. Nitce, 1878, s.461).

İreček'ten sonra L. Miletic de bu fikri, 1899'da *Balgarski Pregled*'de yayınlanan bir makalesinde ele almıştır (Miletic, *op. cit.*, s.67-78.). Ancak, İreček'in aksine, L. Miletic Lofça Pomaklarının İslâm'a geçiş olayını XVII. yüzyılın başına yerleştirmektedir (*Ibid.*, s.75-76), Savov da, Pavlikenlerin ortadan kayboluşu ile Pomakların İslâm'a geçiş arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışmıştır. Bkz. Savov, *op. cit.*, s.7.

Diğer yandan Dmitri Obolenski de, Bosna'daki Paterenler ile benzerlik kurarak Bulgar Bogomillerinin de, kendi Hıristiyan yöneticilerine nazaran dinî konularda çok daha hoşgörülü olan Türklerin tarafını tuttuklarını yazmaktadır (Obolenski, *op. cit.*, s.264). Dmitri Obolenski, Pomakların Bogomil kökenli oldukları yolunda bir de delil ileri sürmektedir: Bogomiller *torbeşi* olarak isimlendiriliyorlardı. *Torbeşi* (*torbeşi*) kelimesi bugün de Orta Makedonya'da saf etnolojik anlamda Pomakları isimlendirmek için kullanılan bir kelimedir (*Ibid.*, s.167).

tedir. Bununla birlikte, Osmanlı tahrir defterleri *Pavlikenler*, yani Bogomiller üzerine birçok bilgi içermektedir⁶⁰.

II. 1516 TAHRİR DEFTERİ

Lofça Pomak bölgesine ait bugüne ulaşan izleyen defter bir mufassaldır. Bu defter, *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Niğbolu* başlığını taşımaktadır. Sultan Selim I zamanına aittir. Defter kendi metninde hicri 922 (miladi 1516) tarihini taşımaktadır. Bu defter yayınlanmamıştır. İstanbul'da *Başbakanlık Osmanlı Arşivinde* saklanmaktadır. *Maliyeden Müdevver Defterler* fonunda 11 numara ile kayıtlıdır⁶¹. Keza İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde *Tapu Tahrir Defterleri* fonunda 370 numara ile kayıtlı bir icmal tahrir defteri vardır⁶². Bu defter 1530 yılına aittir. 370 numaralı defter *Muhasebe-i Vilayet-i Rumeli Defteridir*⁶³. Defterin Niğbolu Livası'na ait kısmı 1516 tarihli mufassal tahrir defterinin (MM 11) verilerinden itibaren oluşturulmuş olmalıdır. Her iki defterin verdiği sayılar aynıdır. Biz esasen 1516 tarihli mufassal defteri (MM 11) izliyoruz.

1479 defterinde kayıtlı olmayan Bırkaçevo, Blisniçevo (Rumyançevo), Bukofça, Glava, Komarevo, Koynare, Popiça, Radomirçe, Tırnak, Tlaçane ve Uğırçin köyleri 1516 defterinde kaydedilmiştir. Bunların 1479 ile 1516 yılları arasında kurulmuş yeni köyler olduğu düşünülebilir. Bırkaçevo, Bukofça, Popiça ve Tlaçane, köyleri için bu konuda delilimizde vardır: 1516 defterinde açıkça not edilmiştir ki, bu köyler, birkaç kilometre güneyde bulunan Gabare'den gelen kişiler tarafından kurulmuştur⁶⁴.

1516 defteri Müslümanların bulunduğu köylerin sayısının arttığını göstermektedir. Artık Müslümanların sakin olduğu köy sayısı 9'a çıkmıştır. 1516 defterinden itibaren, Müslümanların sayılarına ilişkin 4 numaralı tablo oluşturulmuştur:

⁶⁰ Örneğin bkz. BOA, MM 11, s.91, 110, 136, 140, 220, 254, 2457, 285; TD 370, s.513, 515; TD 416, s.93, 118, 386.

⁶¹ Biz bu defteri kısaca "MM 11" olarak zikrediyoruz.

⁶² Biz bu defteri kısaca "TD 370" olarak zikrediyoruz.

⁶³ Halil İnalçık, "Giriş", in *438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993, s.6. Anadolu, Karaman ve Rum Vilayetleri *Muhasebe Defterleri* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır. Rumeli Vilayeti *Muhasebe Defteri* (TD 370) ise henüz yayınlanmamıştır.

⁶⁴ BOA, MM 11, s.164, 165, 256, 164.

Tablo 4: 1516'da Müslümanlar

Köyler	Hane	Veled-i Abdullah	Mücerred	Veled-i Abdullah
1. Çerikova	1	1	1	1*
2. Çerven Breg	1	1	-	-
3. İzvor	2	1	1	-
4. Leşniça	3	1	-	-
5. Reseleç	1	-	-	-
6. Roman	3	2	4	3
7. Rupçe	1	-	-	-
8. Toros	2	-	-	-
9. Uğırçin	1	?	-	-
Toplam	15	6	6	4
Toplam (Kişi) ***	75	30	6	4
Kişi: 75+6=81 veled-i Abdullah: 30+4=34 (% 42) (34x100:81)				

*Abdullah torunu

** MM 11 nolu defter (s.241) Uğırçin'de 1 Müslüman hanenin bulunduğunu kaydetmektedir. Ama, hane reisinin ismini vermemektedir.

*** Kişi sayısı hane sayısını 5 ile çarparak elde edilmektedir.

Görüldüğü gibi, 1479'dan 1516'ya kadar geçen 37 yıl içinde köylerimizdeki Müslüman nüfus 4 haneden (=20 kişi), 15 hane ve 6 mücerrede (=81 kişi) çıkmıştır. Bu % 405'lik bir nüfus artışı anlamına gelmektedir⁶⁵. Hıristiyan nüfus da artmıştır. Hıristiyan nüfus, 1479'da 487 hane ve 35 duldan 1516'da 1472 hane, 782 mücerred ve 46 biveye ulaşmıştır.

1516 tahrir defteri (MM 11), hane reislerinin ve mücerretlerin isimlerini baba isimleriyle birlikte kaydeden *mufassal* tipte bir defterdir. "Veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediye simgelediği varsayımıyla, defterde kaydedilen bir Müslümanın mühtedi olup olmadığını tespit edebiliriz.

1516 defterine göre, 15 Müslüman hane reisinden 6'sı ve 6 Müslüman mücerreden 4'ü Abdullah oğlu idi. Bu husus, Müslümanların % 42'sinin mühtedi, dolayısıyla Bulgar kökenli olduğu anlamına gelmektedir⁶⁶. Hatta, Abdullah oğlu olmayan Müslümanların Abdullah torunu olabilecekleri de düşünülebilir. Zira, bu bölgede daha 1479'da 4 Müslüman hane vardı. "Veled-i Abdullah" olmayan hane reisleri 1479'da kaydedilen Müslüman hanelerden geliyor olabilirler. Dolayısıyla ihtida

⁶⁵ Bir hane 5 kişi kabul edilmektedir. Bu konuda yukarıda 48 nolu dipnota bakınız. (15 hane ve 6 mücerred 81 kişi yapmaktadır [15x5=75+6=81]. Aynı şekilde 1479 tahriri için de kişi sayısı hesaplanmaktadır (4x5=20). Daha sonra artış oranı bulunmaktadır (20→81; 100→?).

⁶⁶ Hane sayısı, 5 ile çarparak kişi sayısına dönüştürülmektedir. Yukarıda dipnot 48'e bakınız.

kökenli nüfus oranının, yukarıda zikredilen orandan daha yüksek olması muhtemeldir.

İzvor, Sopot, Toros ve Uğırçin Pomak bölgesinin güney doğusunda yer almaktadır. Bu köylerin daha doğusunda, yer alan bir Pomak köyü yoktur. Bu dört köy, harita üzerinde bir kare oluşturan komşu köylerdir. Yerleri nispeten dağlıktır. İzvor ve Toros Vit nehrinin kolları üzerinde kuruludur. Uğırçin ise, Vit'in diğer bir kolu üzerindedir. Roman Pomak bölgesinin güney batısında yer almaktadır. Roman'ın daha batısında yer alan köylerde Pomak nüfusu yaşamamaktadır. Bu köylerin coğrafi durumuna bakarak, ilk Müslümanların, bölgenin daha ziyade güneyinde ve özellikle de güney doğusunda bulunan köylerde ortaya çıktığı gözlemlenebilir. Bununla beraber, bu gözlemden yola çıkılarak genel bir sonuca varılamaz. Zira, ilk Müslümanların ortaya çıktığı diğer köyler (Çerven Breg ve Reselec) Pomak bölgesinin ortasında yer almaktadır. Onlar İskir nehri kıyısında kurulu iki komşu köydür.

III. 1545 TAHRİR DEFTERİ

İzleyen dönem için, Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait bir mufassal deftere sahibiz. Defter metninde tarih yoktur. Ama 1545 yılına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu yayınlanmamış defter, İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Tapu Tahrir Defterleri fonunda 416 numara ile kayıtlıdır⁶⁷. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu Tahrir Defterleri fonunda 452 numara ile kayıtlı olan defter⁶⁸, bu defterle (TD 416) aynı kayıtları içermektedir. Her iki defterin de baş tarafları eksiktir. Kanımızca, muhtemelen TD 416 asıl, TD 452 ise surettir.

1516 defterinde (MM 11) kayıtlı olmayan Dıbene köyü, 1545 defterinde kayıtlıdır. Bu köyün 1516 ile 1545 yılları arasında kurulan yeni bir köy olduğu sonucuna varabiliriz. 1545 defteri Dıbene köyünün *haric ez-defter-i atik* olduğunu, yani önceki defterde kayıtlı olmadığını açıkça not etmektedir⁶⁹. Keza, 1516 yılının verilerini içeren TD 370 numaralı icmal defter, Dıbene'nin terk edilmiş, boş bir mezraa (*hali mezraa*) olduğunu kaydetmektedir⁷⁰. 1545 defterine göre, Dıbene'de hepsi Hıristiyan 13 hane, 9 mücerred ve 1 bivenin bulunmaktadır⁷¹.

1545 defteri Müslümanların sakin olduğu köylerin sayısının arttığını göstermektedir. 1545'te Müslüman içeren 13 köy sayılmaktadır (1516'da 9 köy vardı). Buna karşılık, saf Hıristiyan köylerinin sayısı ise düşmüştür. 1545 defterine göre Müslümanların bulunduğu köylerin listesi ve Müslüman hane ve mücerred sayıları aşağıda 5 numaralı tabloda gösterilmiştir.

⁶⁷ Bu defter bundan sonra "TD 416" şeklinde kısaltılarak zikredilecektir.

⁶⁸ Bu defter bundan sonra "TD 452" şeklinde kısaltılarak zikredilecektir.

⁶⁹ BOA, TD 416, s.384.

⁷⁰ BOA, TD 370, s.535.

⁷¹ BOA, TD 416, s.384.

Tablo 5: 1545'te Müslümanlar

	Köyler	Hane	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu	Mücerred	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu
1	Çamakofça	2	2	-	2	-	2
2	Hubuvane	3	2	-	-	-	-
3	Kurusoviça	1	1	-	1	1	-
4	Leşniça	3	1	-	-	-	-
5	Lukovit (Gorna)	3	3	-	1	1	-
6	Petreven	1	1	-	1	1	-
7	Popiça	1	1	-	-	-	-
8	Reseleç	1	-	-	-	-	-
9	Roman	5	1	-	3	-	-
10	Suhaç	1	1	-	-	-	-
11	Todoriçane	1	1	-	1	1	-
12	Uğırçin	1	1	-	-	-	-
13	Yaniça	2	1	1	-	-	-
	Toplam	25	16	2	9	4	2
	Toplam Kişi*	125	80	10	9	4	2
Kişi $125+9=134$ Veled-i Abdullah + Abdullah Torunu : $80+10+4+2=96$ (% 72) = ($96 \times 100 : 134$)							

* Kişi sayısı, hane sayısı 5 ile çarpılarak elde edilmiştir.

Müslüman nüfus, 1516'daki 15 hane ve 6 mücerredten (=81 kişi), 1545'te 25 hane ve 9 mücerrede (=134 kişi) yükselmiştir. Bu % 165'lik bir artış anlamına gelmektedir⁷².

1545'te 25 Müslüman hane reisinden 16'sı ve 9 Müslüman mücerredten 4'ü Abdullah oğludur. Keza incelediğimiz köylerde, 25 Müslüman hane reisinden 2'si ve 9 Müslüman mücerredten de 2'si Abdullah torunudur. Buna göre, "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediyi simgelediği yorumu kabul edilirse, toplam Müslüman nüfusunun % 72'sinin ihtida kökenli olduğu sonucuna ulaşılabilir⁷³.

Müslüman nüfusunun diğer kısmı da ihtida kökenli olabilir. Bunların üçüncü veya dördüncü kuşak Müslümanlar olmaları muhtemeldir. Unutmamak gerekir ki, "veled-i Abdullah" ibaresi sayesinde biz ancak birinci kuşak Müslümanları ve bazı hallerde de ikinci kuşak Müslümanları tespit edebiliyoruz. Defterlerde üçüncü ve dördüncü kuşak Müslümanları tespit etmeye imkân sağlayacak veri yoktur. Bu nedenle, ihtida ve dolayısıyla Bulgar kökenli Müslüman nüfusunun oranı yukarıdaki

⁷² Hane sayısını 5 ile çarparak kişi sayısını elde ediyoruz. Yukarıda dipnot 48'e bakınız.

⁷³ Hane sayısını 5 ile çarparak kişi sayısını elde ediyoruz. Yukarıda dipnot 48'e bakınız.

orandan daha yüksek olabilir. Diğer bir ifadeyle, 1545 defterinde "veled-i Abdullah" olarak görünmeyen kişilerde aslında 1516 defterinde "veled-i Abdullah" olarak kayıtlı olan kişilerin oğulları ve torunları olabilirler.

IV. 1579 TAHRİR DEFTERİ

Sahip olduğumuz dördüncü defter, yayınlanmamış bir mufassaldır. Bu defter *Defter-i Mufassal-ı Liva-i Niğbolu* başlığını taşımaktadır. Kendi metninde hicrî 987 (=miladî 1579) olarak tarihlendirilmiştir. Üçüncü Murat'ın tuğrasını içeren defterin aslı, Ankara'da *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Kuyud-i Kadime Dairesi'* nde muhafaza edilmektedir. Burada 58 numara ile kayıtlıdır⁷⁴. Bu defterin İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir de sureti vardır. Bu suret, *Tapu Tahrir Defterleri* fonunda 718 numara ile kayıtlı olan defterdir⁷⁵. TD 718 numaralı defterin ilk yaprakları eksiktir. Bu defterdeki tüm kayıtlar, KK 58 numaralı defterinkilerle aynıdır.

1545 defterinde mevcut olmayan Breşte ve Galata, 1579 defterinde kayıtlıdır. Bundan bu köylerin 1545 ile 1579 yılları arasında kurulmuş köyler olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

1579 defterinde, Müslümanların sakin olduğu köy sayısının arttığını gözlemleyebiliriz. 1579'da 40 köyümüzden 22'sinde Müslümanlar yaşamaktadır. Bu Lofça bölgesindeki 40 Pomak köyünün yarıdan fazlasının daha 1579'da kısmen Müslüman (ve muhtemelen de Pomak) sakinlere sahip olduğunu göstermektedir.

1579 defterine göre, Müslümanların sakin olduğu köyleri ve köylerdeki Müslüman hane ve mücerred sayılarını gösteren 6 numaralı tabloyu yaptık.

⁷⁴ Biz bu defteri, bundan sonra, kısaca "KK 58" şeklinde zikredeceğiz.

⁷⁵ Biz bu defteri, bundan sonra, kısaca "TD 718" şeklinde zikredeceğiz.

Tablo 6: 1579'da Müslümanlar

	Köyler	Hane	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu	Mücerred	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu
1	Bela Slatina	3	1		-		
2	Bırkaçevo	1	1		1		1
3	Çamakofça	4	3		3		
4	Çerikova	3	2		3		
5	Çerven Breg	15	4		10		
6	Galata	6	-		5		
7	Huyuvan	6	-		3		
8	İzvor	14	-		8		
9	Koynare	4	1		6		
10	Kurusoviça	6	1		2		
11	Leşniça	6	2		4	4	
12	Lukovit (Gorna)	6	1		7	1	1
13	Petreven	3	1		3	2	
14	Popiça	1	1		2		
15	Radomirçe	2	-		-		
16	Reseleç	3	-		-		
17	Roman	16	-		6	-	
18	Rupçe	1	-		1	-	
19	Todorıçane	10	1		6	-	
20	Toros	12	3	3	-		
21	Ugırçin	2	1		1		
22	Yanıça	2	1	1	-		
	Toplam	126	24	4	71	7	2
	Toplam Kişi*	630	120	20	71	7	2
Kişi: 630+71=701		Veled-i Abdullah + Abdullah Torunu: 120+20+7+2=149 (% 21) (=149x100:701)					

* Kişi sayısı, hane sayısı 5 ile çarpılarak bulunmuştur.

1545'te 25 hane ve 9 mücerredten (toplam 134 kişi) oluşan Müslüman nüfus, 1579'da 126 hane ve 71 mücerrede (toplam 701 kişi) yükselmiştir. Bu 34 yılda % 523'lük bir nüfus artışı demektir. Müslüman nüfusunun hızlı artışı, ihtida hareketi ile açıklanabilir. Pomak bölgemizdeki 40 köyde, 1579'da, KK 58 nolu deftere göre, 126 Müslüman hane reisinden 24'ü ve 71 Müslüman mücerredten 7'si "veled-i Abdullah"tır. Keza, köylerimizde, 126 Müslüman hane reisinden 4'ü ve 71 Müslüman mücerredten 2'si Abdullah torunudur. Bu, "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediye simgelediği yorumu kabul edilirse, toplam Müslüman nüfusunun % 21'inin ihtida ürünü ve dolayısıyla pek muhtemelen Bulgar kökenli olduğu anlamına gelmektedir.

1545 defterine ilişkin yaptığımız açıklamalarda da belirttiğimiz gibi, Müslüman nüfusunun diğer kısmı da ihtida kökenli olabilir. Bunların üçüncü veya dördüncü kuşak Müslümanlar olmaları muhtemeldir. Bu nedenle, ihtida ve dolayısıyla Bulgar kökenli Müslüman nüfusunun oranı yukarıdaki orandan daha yüksek olabilir.

Özetle, 1579'da 126 Müslüman hane ve 71 Müslüman mücerrede (toplam 701 kişi), karşı 2429 Hıristiyan hane ve 1459 Hıristiyan mücerred (toplam 13.604 kişi) vardı. İncelediğimiz 40 köyde toplam nüfusun % 5'i daha 1579'da Müslümandı. Bu göstermektedir ki, bölgenin İslâmlaşması daha 1579'da ihmal edilebilir olmaktan çıkmıştır.

Müslüman nüfusun önemli bir kısmı ihtida kökenlidir. Mühtedilerin ve kısmen mühtedi oğullarının oranı 1516'da % 42, 1545'te % 72 ve 1579'da % 21'dir. Altını çizmek gerekir ki, bunlar mühtedilerin ve kısmen mühtedi oğullarının oranıdır. Müslüman nüfusunun diğer kısmının da mühtedi soyundan gelme ihtimali vardır. Dolayısıyla, ihtida ürünü nüfusun oranının, yukarıdaki oranlardan daha fazla olması pek muhtemeldir.

Not etmek gerekir ki, Pomakların ortaya çıkışının XVI. yüzyılın sonunda ve özellikle XVII. yüzyılın başında olduğu yolundaki Bulgar tezi, 1479, 1516, 1545 ve 1579 defterlerinin verileriyle uyum içinde değildir. Zira, yukarıda görüldüğü gibi, XV. ve XVI. yüzyıllarda Pomak köylerinde, sayıları azda olsa, Müslüman nüfus vardır.

Burada Pomak köylerinde ilk Müslümanların ortaya çıkışının çok yavaş olduğunu ve Müslüman nüfusun sayısının tedrici bir şekilde arttığını gözlemleyebiliriz. Bu olgu, kanımızca, Pomakların zorla İslâm dinine geçirildikleri yolundaki Bulgar tezini çürütmektedir.

V. 1873 TARİHLİ SALNAME-İ VİLAYET-İ TUNA

Tablo 1'in son sütununda hicrî 1290 (miladî 1873) tarihli *Salname-i Vilayet-i Tuna*⁷⁶dan elde edilen veriler sunulmuştur. Bu son sütunu, XVI. ve XIX. yüzyıllardaki Pomak köylerindeki Müslüman nüfus sayılarını karşılaştırmak amacıyla koyduk. Salnameye göre, 40 köyümüzde, 1873'te 4797 Müslüman hane ve 13 495 erkek nüfusa⁷⁷ (=37480 kişi) karşılık, 4738 Hıristiyan hane ve 9909 erkek nüfus (=33 599 kişi) vardı. Böylece Pomak bölgesinde yer alan köylerimizde hanelerin %50'si ve erkek nüfusun dü % 58'i Müslüman idi. Hane sayılarını kişi sayısına dönüştürerek, 1873'te incelenen köylerdeki toplam nüfusun % 53'ünün Müslüman ve dolayısıyla Pomak olduğunu söyleyebiliriz.

Buna göre, 1579'da 126 hane ve 71 mücerreden (=701 kişi) oluşan Müslüman nüfus, 1873'te 4797 hane ve 13 495 erkek nüfusa (=37480 kişi) çıkmıştır. Bu üç

⁷⁶ *Salname-i Vilayet-i Tuna*, Rusçuk, Matbaa-i Vilayet-i Tuna, 1290 (=miladî: 1873).

⁷⁷ Osmanlı idaresi 1882'ye kadar kadınları saymıyordu. Bkz. Karpata, *op. cit.*, s.10.

asırda (tam olarak 294 yıl) %5346'lık bir artış anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle, Müslüman nüfus, üç asırda 53 kat artmıştır. 1579'da Müslüman nüfus, toplam nüfusun sadece %5'ini temsil ederken, 1873'te toplam nüfusun %53'ünü temsil eder hale gelmiştir.

Buna karşılık, köylerimizde, 1579'da 2429 hane ve 1459 mücerredden (=13609 kişi) oluşan Hıristiyan nüfus, 1873'te 4738 hane ve 9909 erkek nüfusa (33609 kişi) yükselmiştir. Bu üç asırda (tam olarak 294 yıl) yüzde 246 oranında bir artış demektir. Diğer bir ifadeyle, toplam Hıristiyan nüfus üç asırda iki buçuk kat artmıştır (Aynı dönemde Müslüman nüfus 53 kat artmıştır). 1579'da Hıristiyan nüfus toplam nüfusun % 95'ini oluşturduğu halde, 1873'te Hıristiyan nüfus toplam nüfusun sadece % 47'sini oluşturabilmektedir.

VI. ÖRNEK KÖY İNCELEMELERİ

Yukarıda her ne kadar 1 numaralı tabloda 40 köydeki Müslüman ve Hıristiyan hane sayılarını tahrir yıllarına göre vermişsek de, böyle bir çalışmada her köyü tek tek incelemek gerekir. Ancak bu tebliğin sınırlı hacmi nedeniyle bunu yapmak mümkün değildir. Bununla birlikte sırf örnek teşkil etmesi için birkaç köyü incelemenin uygun olacağını düşünüyoruz. Bunun için de Çamakofça, Galata, Kneja, Gorna Lukovit ve Ugrçin köylerini seçtik.

1. Çamakofça

Çamakofça XIX. yüzyılda saf bir Pomak köyüdür. 1873'te bu köyde 127 Müslüman hane yaşıyordu⁷⁸. 1479 defterinde bu köy "*Çamakofça nam-ı diğer Drazbrod*"⁷⁹ olarak kaydedilmiştir. 1545 defterinde ise, *Karye-i Çamakofça ma'a mezraa-i Drazbrod*⁸⁰ şeklinde kayıtlıdır. Yani Çamakofça köyüne Drazbrod mezarası ilave edilmiştir. Çamakofça'da 1545'te, 2 Müslüman hane ve 2 Müslüman mücerred vardı⁸¹.

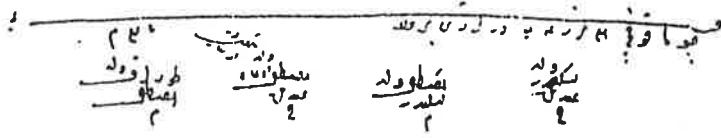
⁷⁸ *Salname-i Vilayet-i Tuna, op. cit., s.183.*

⁷⁹ Todorov ve Nedkov (Sıstavili), *Turski izvori, op. cit., c.II-1, s.247;*

⁸⁰ BOA, TD 416, s.141.

⁸¹ *Ibid.*

Fotokopi 1 (BOA, TD 416, s.141)

Karye-----i
Çamakofça, ma'a mezraa-i Drazbrod, tâbi-i m.

İskender	Mustafa	Mustafa (...)	Durak
Veled-i Abdullah	Veled-i İskender	Veled-i Abdullah	Veled-i Mustafa
Ç	M	Ç	M

Çamakofça'nın ilk Müslümanlarının soy ağacı şu şekilde çıkarılabilir:

Abdullah	Abdullah	Gayri-Müslim
İskender	Mustafa	Mühtedi
Mustafa	Durak	Mühtedi oğlu

"Veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediyi simgelediği kabul edilirse, İskender ve Mustafa'nın mühtedi olduğu söylenebilir. İskender ve Mustafa'nın kardeş olmaları da muhtemeldir. İskender'in oğlu olan ikinci Mustafa ve Durak Abdullah torunudur, yani ikinci kuşaktan Müslümanlardır. Buna göre, 1545 yılında Çamakofça'nın ilk Müslüman sakinlerinin ihtida kökenli oldukları sonucuna varılabilir.

1545'te 2 hane ve 2 mücerretten oluşan Müslüman nüfus, 1579'da 4 hane ve 3 mücerrede ulaşmıştır. 1579 tahrir defteri izleyen listeyi vermektedir:

Keza, 1751 tarihli bir deftere göre, Galata'da 50 hane Müslüman olmasına karşın tek bir hane Hıristiyan yoktur⁸⁷.

Fotokopi 5 (BOA, Kepeci Tasnifi - Mevkufat Defteri, no.2915, s.13.)

Karye_____i	
Galata	Timar
Reaya	
Müslümânân	
Neferen 50	
Hane 10	

1873 tarihli *Salname-i Vilayet-i Tuna*, Galata'da tek bir Hıristiyan hanenin olmadığını buna karşılık 172 Müslüman hanenin bulunduğunu göstermektedir. Yine belirtelim ki, Galata, günümüzde de saf bir Pomak köyüdür. 1985'te Galata'nın nüfusu 2238 idi⁸⁸.

Bulgar yazarlar Galata ile birlikte İzvor-i Müslim, Gradeşniça, Pomaşka Leşniça'da XIX. yüzyılda⁸⁹ domuz beslendiğini iddia etmektedirler. Kaynak olarak 1873 tarihli *Salname-i Vilayet-i Tuna*'yı göstermektedirler. Petâr Petrov domuz sayılarını bile vermektedir: İzvor-i Müslim'de 1167 domuz, Galata'da 394, Gradeşniça'da 53 ve Leşniça'da 561 adet domuz varmış⁹⁰! Dahası, Petrov, bu köylerde domuz beslenmesinde şaşırıcı bir yan olmadığını; zira, Pomakların Hıristiyan âdetlerini muhafaza ettiklerini söylemektedir⁹¹. Petrov, kaynak olarak 1873 tarihli *salname-i Vilayet-i Tuna*'yı zikretmektedir. Ancak, her nedense domuz sayılarını aldığı bu Salnamenin sayfa numaralarını vermemektedir. Biz, bu köylerin 1873 Salnamesi'ndeki kayıtlarını bulduk. Aşağıda 6 numaralı fotokopi bu köylerin kayıtlı olduğu salname sayfalarını göstermektedir. Fotokopiden de görüldüğü gibi, bu köylerde domuz beslenmesine ilişkin tek bir işaret yoktur. Tersine, salnamede tablonun domuz (*canvar*) sayısına ilişkin sütununa İzvor-i Müslim, Galata, Gradeşniça ve Leşniça köyleri için 0 (sıfır) rakamı yazılmıştır. Böyle bir yalanın niçin uydurulduğunu anlamak güçtür.

⁸⁷ BOA, *Kepeci Tasnifi - Mevkufat*, no. 2915, s.13.

⁸⁸ Koledorov ve Mičev, *op. cit.*, s.68. Cf. Lory, *op. cit.*, s.109.

⁸⁹ Petrov, *Pomohamedancveneto v Loveškija kraj*, *op. cit.*, s.34; *Čadbo nosni vekove...*, *op. cit.*, s.298; maalesef Lory tarafından da bu iddia zikredilmiştir. Bkz. Lory, *op. cit.*, s.103.

⁹⁰ Petrov, *Pomohamedancveneto v Loveškija kraj*, *op. cit.*, s.34.

⁹¹ *Ibid.*, s.35.

Bulgar yazarlar diğer yandan, Galata camisinin eski kilisenin temelleri üzerine kurulduğunu yazmaktadırlar⁹². Kanımca bu, ihtimal dışıdır; zira 1579'da bir camiye veya kiliseye sahip olmak için Galata çok küçük bir köydür: Bu köyde sadece 6 Müslüman ve 5 Hıristiyan hane vardır⁹³. 1579'da Galata'da bir kilise olma ihtimalinin çok düşük olduğu gibi, 1642 yılında da bu köyde bir kilisenin olması ihtimal dışıdır. Zira, 1642'de bu köyde Hıristiyan kalmamıştır. Ayrıca, 1642'de bu küçük köyde, bir caminin veya bir imamın bulunduğu TD 775 nolu defterde bir kayıt da yoktur⁹⁴.

3. Kneja (Çarev Kladeniçe)

Türk ve Bulgar haleflerinin aksine, Osmanlıların bölgemizdeki köylerin ismini değiştirmediklerini gözlemleyebiliriz. Pomak köylerinin hepsinin ismi Bulgarcadır. Bununla birlikte Kneja bu kurala istisna oluşturmaktadır. Kneja'nın XVIII. ve XIX. yüzyılda bir de Türkçe ismi vardır: "İsmailpınar". Kneja, "İsmailpınar" ismiyle, 1751 tarihli bir mevkufat defterinde⁹⁵, 1845 tarihli bir temettüat defterinde⁹⁶, 1850 tarihli bir nüfus defterinde⁹⁷ ve 1873 Tuna Salnamesi'nde⁹⁸ kayıtlıdır. Kneja ismiyle İsmailpınar isminin aynı anda kullanılan isimler olduğunu tahmin edilebilir.

1873 tarihli *Salname-i Vilayet-i Tuna*'ya göre, İsmailpınar, 394 Müslüman hane, 620 Müslüman erkek nüfus, 472 Hıristiyan hane ve 639 Hıristiyan erkek nüfus ile Pomak bölgesinin en büyük köylerinden biridir⁹⁹.

Todorov ve Nedkov yönetiminde yayınlanan ve 1479 tahrir defterinin içinde bulunduğu *Turski İzvori*¹⁰⁰ isimli eserde, Çarev Kladeniçe diye bir köy vardır. Bu eseri hazırlayanlar, bu köyün bugün bilinmeyen bir köy olduğunu not etmişlerdir¹⁰¹. Osmanlı tahrir defterleri, Çarev Kladeniçe'nin Kneja'nın diğer adı olduğunu açıkça göstermektedir.

⁹² Mikov, "Lukovit, Bjala Slatina...", *op. cit.*, s.60; Cvetkova, "Teteven i Tetevensko...", *op. cit.*, s.38.

⁹³ BOA, TD 718, s.407. Deftere göre, 1579'da bu köyde ne imam, ne de papaz vardır.

⁹⁴ BOA, TD 775, s.130.

⁹⁵ BOA, *Kepeci Tasnifi, Mevkufat Defteri*, no. 2915, s.114.

⁹⁶ BOA, *Temettüat Defteri*, no. 15725 (1845).

⁹⁷ BOA, *Kepeci Tasnifi - Nüfus Defteri*, no. 6567 (1850).

⁹⁸ *Salname-i Vilayet-i Tuna, op. cit.*, s.183.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ Todorov ve Nedkov (Sıstavili), *Turski izvori, op. cit.*, c.II-1, s.231.

¹⁰¹ *Ibid.*, s.231, dipnot 7.

Fotokopi 7 (BOA, TD 416, s.83)

Karye_____i
Kneja, nam-ı diğer Çarev Kladeniçe, tâbi-i m., hass-ı mezkûr

Fotokopi 8 (BOA, TD 718, s.126)

Karye_____i
Kneja, nam-ı diğer Çarev Kladeniçe, tâbi-i Rahva, havas-ı humayun

Fotokopilerden de açıkça görüldüğü gibi, 1516¹⁰², 1545¹⁰³ ve 1579¹⁰⁴ defterleri Çarev Kladeniçe'nin Kneja'nın diğer ismi olduğunu kaydetmektedirler. O halde, bugünkü Kneja kasabasının kökeninde Çarev Kladeniçe köyünün olduğunu söyleyebiliriz¹⁰⁵.

1479 defteri, Kneja'nın kökeni olan Çarev Kladeniçe'den *mezraa* olarak bahsetmektedir. Muhtemelen burası tarıma elverişli ama işlenmeyen bir yerd. Deftere göre buradan alınmış bir vergi yoktur. 1479 defteri, Çarev Kladeniçe'nin Katib Ahmed'e burasını *şenletmesi* (iskâna açılması) için verildiğini not etmektedir¹⁰⁶. Bundan, İskar ve Skit nehirleri arasında düz ve verimli topraklar üzerinde bulunan Çarev Kladeniçe'nin tahrir emini tarafından işlenebilir olarak görüldüğü ve bu toprağın *şenletilmesine* karar verdiği sonucuna varılabilir. Bu nedenle, bu mezraa vergilerden bir süre için muaf tutulmuş ve şenletilmesi amacıyla Katip Ahmed'e verilmiştir¹⁰⁷.

Çarev Kladeniçe'nin şenletilmesinin (iskâna açılmasının) kısa sürede başarıya ulaştığını gözlemlemek gerekir. 37 yıl sonra yapılan tahrirde Çarev Kladeniçe artık bir mezraa olarak değil, bir köy (*karye*) olarak kaydedilmiş ve bir başka isim almıştır: Kneja. 1516'da bu köyde hepsi Hıristiyan 101 hane, 81 mücerred ve 6 bive tahrir

¹⁰² BOA, MM 11, s.98.

¹⁰³ BOA, TD 416, s.83.

¹⁰⁴ TKGM, KK 58, s.105; BOA, TD 718, s.186/9.

¹⁰⁵ Kneja'nın nüfusu 1985'te 14 597 idi (Mičev ve Koledorov, *op. cit.*, s.148).

¹⁰⁶ Todorov ve Nedkov (Sistavili), *Turski izvori*, *op. cit.*, c.II-1, s.230.

¹⁰⁷ Tahrir eminlerinin bu politikayı verimli, ama boş toprakları tespit ettüklerinde uyguladıklarını biliyoruz. Şenletmeye tâbi tutulan yerden orası şenleninceye kadar vergi alınmıyordu.

edilmiştir¹⁰⁸. Kneja'nın nüfusu, 1579'da hepsi Hıristiyan 404 hane ve 250 mücerrede yükselmiştir¹⁰⁹. 1579'da Kneja, bölgenin en büyük köylerinden biridir.

Bir yüzyılda böylesine büyük bir köyün kurulmasını gözlemlemek ilginçtir. Bu husus, Osmanlı iskân (*şenletme*) politikasının başarıya ulaştığını tartışmasız bir şekilde göstermektedir. Dahası, bu köyün nüfusu tamamen Hıristiyandır. Bu bize, incelediğimiz Pomak köyleri bölgesinde, Osmanlıların kendi çabalarıyla kurdukları bir köyde bile, yerli ahaliyi İslâmlaştırma veya dışarıdan bu köye Müslüman nüfus getirme gibi bir politikalarının olmadığını göstermektedir.

Kneja nüfusunun artış hızını, normal doğum artış oranı ile açıklamak oldukça güçtür. Kneja muhtemelen komşu köylerden göç almış olmalıdır. Kanımızca, bu görüşümüz, bu köyün nüfusunun yarısının mücerredlerden (bekar erkeklerden) oluşuyor olması olgusuyla da desteklenmektedir. Bu köyde, 1516'da 101 haneye karşılık 81 mücerred, 1545'te 69 haneye karşılık 71 mücerred ve 250 haneye karşılık 404 mücerred vardı. Bundan, komşu köylerde kendilerine yeterince toprak düşmeyen evlenme yaşına gelmiş erkeklerin Kneja'ya göç ettikleri ve orada kendi ocaklarını kurdukları sonucunu çıkarabiliriz. Diğer köylerle birlikte Kneja, bu dönemde bizim inceleme bölgemizin hızlı gelişimine tanıklık etmektedir.

Bu arada belirtelim ki, tahrir defterlerinde köylerin ürettikleri mahsul ve ödedikleri vergi miktarlarına bakarak (çok derinlemesine bir inceleme yapmaya gerek olmaksızın), incelediğimiz 40 köyün, söz konusu dönemde (1479-1579) geçim sıkıntısı çekmeyen, nispeten zengin köyler olduğunu genel olarak söyleyebiliriz. Bu dönemde, bu köylerde görülen olağanüstü nüfus artışı da bu köylerdeki refahın bir delili sayılabilir. Bu köylerde 1479'da toplam 2489 kişi (491 hane+34 bive) yaşarken, bu sayı yüz yıl sonra, 1579'da 14 305 (2555 hane+1550 mücerred) kişiye çıkmıştır. Yani nüfus sadece bir yüzyılda 6 kat artmıştır. O dönemdeki sağlık koşullarına göre bu olağanüstü bir rakamdır.

4. Lukovit (Gorna)

Lukovit günümüzde bir *obstınanın* merkezi durumunda olan ve 10 355 nüfusa sahip (1985 yılı) bir kasabadır¹¹⁰. 1873 Salnamesine göre, Lukovit'te 290 Hıristiyan hane ve 852 Hıristiyan erkek nüfusa karşılık, 382 Müslüman hane ve 979 Müslüman erkek nüfus vardı¹¹¹.

Lukovit kasabasının kökeninde bulunan Gorna Lukovit köyünde Müslümanların varlığına ilk defa olarak 1545 tahrir defteri işaret etmektedir. Defterde 3 Müslüman hane ve 1 Müslüman mücerred kayıtlıdır. Onların isimleri şöyledir¹¹²:

¹⁰⁸ BOA, MM 11, s.98.

¹⁰⁹ BOA, TD 718, s.125.

¹¹⁰ Mičev ve Koledorov, *op. cit.*, s.172.

¹¹¹ *Salname-i Vilayet-i Tuna, op. cit.*, s.161.

¹¹² BOA, TD 416, s.101.

Fotokopi 9 (BOA, TD 416, s.101)

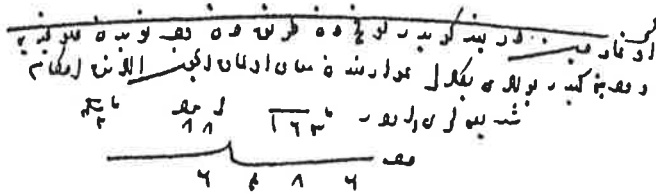
			
Mustafa	? (Silik)	Yusuf	Ali
Veled-i Abdullah	Veled-i Abdullah	Veled-i Abdullah	Veled-i Abdullah
Ç	Ç	Ç	M

Eğer "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediye simgelediği yorumu kabul edilirse, Gorna Lukovit'in tüm Müslümanlarının mühtedi olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

5. Uğırçin

Uğırçin 1479 defterinde kayıtlı değildir. Bununla birlikte, 1516 defterinde, 1 Müslüman hane, 163 Hıristiyan hane, 88 Hıristiyan mücerred ve 1 Hıristiyan bivenin bulunduğu büyük bir köy olarak kayıtlıdır¹¹³. Bu köy muhtemelen 1479 ile 1516 yılları arasında kurulmuştur.

Fotokopi 10 (BOA, TD 370, s.534)

Karye _____ i

Uğırçin. Derbend-i kadimdir. Lofça'dan, Turnova'dan Çernovi'den Sofiya'ya ve Vidin'e giden yollara bakarlar. Avarızdan muaf olmak için ellerinde ahkam-ı şeriyeleri vardır.

Hane	Mücerred	Hane-i Müslim
163	88	2

Hasıl _____

6486

¹¹³ BOA, MM 11, s.241. TD 370 nolu defteri göre, 2 hane Müslüman, 163 hane ve 88 mücerret Hıristiyan vardı (BOA, TD 370, s.534). Bu, TD 379 ile MM 11 arasındaki tek uyumsuzluktur. Biz, MM 11'i esas aldık Çünkü, bir kere bu defter bir mufassaldır. İkinci olarak, TD 370'in Niğbolu Livası'na ilişkin kısmı, muhtemelen MM 11'den itibaren oluşturulmuştur.

1516 defterinin belirttiği gibi, Uğırçin bir derbend köyüdür. Avarızdan muaf olma karşılığında Lofça'dan, Tırnova'dan Çernovi'den Sofya'ya ve Vidin'e giden yolları korumaktadırlar. Bizim inceleme bölgemizde, 1516'da kayıtlı olan köyler arasında en büyük köy Uğırçin'dir. Bu köyün gelişimi onun derbent statüsü ile açıklanabilir. Muhtemelen Osmanlı idaresi, Uğırçin'in bulunduğu yerde, Lofça'dan Sofya'ya ve Tırnova'dan Vidin'e giden yolların güvenliğini sağlamak için oturanlarına vergi muafiyeti tanyarak bir derbend köyü kurdu. Bu yerin iskânında kısa sürede başarılı olunduğu gözlemlenebilir.

SONUÇ

Özet olarak izleyen tabloları verebiliriz.

Tablo 7: 1516'da Müslümanlar

	Hane	Veled-i Abdullah	Mücerred	Veled-i Abdullah
Toplam	15	6	6	4
Kişi	75	30	6	4
Kişi: 75+6=81 Veled-i Abdullah: 30+4=34 (%42)= (34x100:81)				

Tablo 8: 1545'te Müslümanlar

	Hane	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu	Mücerred	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu
Toplam	25	16	2	9	4	2
Kişi	125	80	10	9	4	2
Kişi: 125+9=134 Veled-i Abdullah + Abdullah Torunu: 80+10+4+2=96 (%72) = (96x100:134)						

Tablo 9: 1579'da Müslümanlar

	Hane	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu	Mücerred	Veled-i Abdullah	Abdullah Torunu
Toplam	126	24	4	71	7	2
Kişi	630	120	20	71	7	2
Kişi: 630+71=702; Veled-i Abdullah + Abdullah Torunu: 120+20+7+2=149 (%21) (=149x100:702)						

Eğer "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediyi simgelediği kabul edilirse, biz bu tablolardan belirli yıllar için mühtedilerin oranlarını verebiliriz.

Tablo 10: Mühtedilerin (Veled-i Abdullah + Abdullah Torunları) Oranı

Yıl	Müslümanlar (Kişi sayısı)	Mühtedilerin (veled-i Abdullah + Abdullah Torunlarının) Sayısı	Mühtedilerin (veled-i Abdullah + Abdullah Torunlarının) Oranı
1479	15	?	?
1516	81	34	% 42
1545	134	96	% 72
1579	702	149	% 21

10 nolu tablodan şunlar gözlemlenebilir. Birinci olarak, Müslüman nüfusun önemli bir kısmı (1516'da % 42, 1545'te % 72 ve 1579'da % 21), Abdullah oğlu ve Abdullah torunudur. "Veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediye simgelediği kabul edilirse, bu köylerdeki Müslümanların önemli bir kısmının ihtida kökenli olduklarını söyleyebiliriz. Nüfusun mühtedi olmayan diğer kısmı da ihtida kökenli olabilir. Zira, bu tablo üzerinde sadece, "veled-i Abdullah"lar ve bazı hallerde onların oğulları, yani birinci ve kuşak Müslümanlar yer almaktadır. Haliyle, Müslümanlardan bir kısmının da üçüncü ve dördüncü kuşak Müslümanlar olması mümkündür. Bu nedenle, ihtida ürünü olan Müslüman nüfusun oranı yukarıda verilen oranlardan gerçekte daha yüksek olabilir. Örneğin 1579 defterinde kayıtlı olan ve veled-i Abdullah olmayan Müslümanların bir kısmı, 1545 defterinde kayıtlı veled-i Abdullahların oğulları ve 1516 defterinde kayıtlı veled-i Abdullahların torunları veya torunlarının çocukları olabilir.

Sonuç olarak, "veled-i Abdullah" ibaresinin bir mühtediye simgelediği kabul edilirse, Osmanlı tahrir defterlerine göre, Lofça Pomak köylerinin XVI. yüzyıldaki ilk Müslüman sakinlerinin önemli bir kısmının ihtida kökenli olduğunu söyleyebiliriz.

Burada şunu da gözlemlememiz gerekir ki, bu köylerdeki ilk Müslümanların ortaya çıkışının belirli bir tarihi yoktur. Daha ziyade uzun ve yavaş bir süreç söz konusudur. Bir yüzyıl boyunca Müslüman nüfus, toplam nüfusun sadece % 5'ine ulaşabilmiştir. 1 numaralı tabloda görüldüğü gibi, bir ortalama köyde, 1516'da 1 hane, 1545'te 2 hane ve 1579'da üç hane Müslüman vardır. Kanımızca bu olgu, Pomakların İslâm dinini zorla kabul ettikleri yolundaki Bulgar tezini çürütmektedir. Zira, eğer zorla din değiştirme olsaydı, belirli bir tarihte bir köyün nüfusunun tamamı veya önemli bir kısmının birden Müslüman olması gerekirdi.

"Veled-i Abdullah"lara, yani mühtedilere, sadece Lofça bölgesindeki Pomak köylerinde değil, Bulgaristan'ın diğer yerlerinde de rastlanmaktadır. Burada şu soruları sormadan da geçmek mümkün değildir? Lofça Pomak bölgesinde yer alan bu 40 köyün mühtedileri atalarının dilini korudukları halde, neden başka bölgelerin mühtedileri atalarının dillerini unutup Türkçe konuşur hale geldiler? Başka bölgelerdeki mühtediler asimile oldukları halde, neden bizim 40 köyümüzdeki mühtediler asimile olmadılar? Bu 40 köyün, Türk iskânından uzak olduğu ve Türk-Pomak karma köyünün olmadığı ve dolayısıyla, bu 40 köyün mühtedilerinin Bulgar dillerini koruduklarını, oysa diğer bölgelerin mühtedilerinin Türklerle birlikte yaşadıklarını ve bu nedenle zamanla asimile olduklarını söyleyebiliriz. Ancak, bu sadece bu olguyu bir açıklama tarzıdır ve bir yorumdan ibarettir. Bu yorumun geçerliliğini teyid edecek tarihî bir veriye sahip değildir.

Pomakların yaşadığı bir başka bölge daha vardır: Rodoplar. Birbirinden coğrafi olarak ayrı bu iki topluluk, neden aynı ismi taşımaktadır? Lofça Pomakları ile Rodop Pomakları arasındaki ortak nokta, Müslüman olmaları ve anadil olarak Bul-

garca konuşmalarından ibarettir. Bundan başka aralarında bir ortak nokta, bizim bilebildiğimiz kadarıyla yoktur. Aynı ismi taşıyan bu iki topluluğun, kökenleri bakımından, aralarında bir ilişki olup olmadığı noktası tamamen karanlıktadır. Belki de problemin çözümü bu noktada saklıdır.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV BELGELERİ

A. YAYINLANMAMIŞ BELGELER

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA), İSTANBUL

a) Tapu Tahrir Defterleri (TD)

TD 370: *Muhasebe-i Vilayet-i Rumeli*, 1530.

TD 382: *Mufassal, Vakıf, Niğbolu*, tahmini 1545.

TD 416: *Mufassal, Niğbolu*, tahmini 1545.

TD 452: *Mufassal, Niğbolu*, tahmini 1545.

TD 718: *Defter-i Mufassal-i Liva-i Niğbolu*, 1579.

TD 775: *Mufassal Avarız Haneleri Defteri*, Niğbolu, 1642.

b) Maliyeden Müdevver Defterler (MM)

MM 11: *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Niğbolu*, 1516.

c) Kepeci Tasnifi

Mevkufat Defteri no.2915: *Niğbolu Livası Bedel, Nüzül ve Avarız Haneleri*, 1751.

Nüfus Defteri, no.6567, 1850.

d) Temettüat Defterleri

Temettüat Defteri, no.15725, 1845.

Temettüat Defteri, no.15758, 1845.

2. TAPU KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, ANKARA

Kuyud-i Kadime, Defter no.58 (KK 58): *Defter-i Mufassal-ı Liva-i Niğbolu*, 1579.

B. SALNAME-İ VİLAYET-İ TUNA: Dış Kapak: *Salname, Sene 1290* [miladî: 1873], Def'a 6, Matbaa-i Vilayet-i Tuna, Rusçuk. İç Kapak: *Salname-i Tuna: İşbu bin-ikiyüzdoksan sene-i hicriyesi salnamesi altuncı def'a olarak cem ve tertip kılınmıştır* (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara, No: A.II.2077).

C. YAYINLANMIŞ BELGE DERLEMELERİ

CVETKOVA (Bistra) ve MUTAFÇİEVA (Vera) (Sıstavili i Redaktirali), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Serija VX-XVI, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademiya na Naukite, 1964, Cilt I.

- TODOROV (Nikolai) ve NEDKOV (Boris) (Sistavili i Redaktirali), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Serija VX-XVI, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1966, Cilt II.
- CVETKOVA (Bistra) ve RAZBOJNIKOV (A.) (Pod Redakcijata na-), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1972, Cilt III.
- HRİSTO (Hristov) (Sistavili), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1973, Cilt IV.
- CVETKOVA (Bistra) (Sistavili), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1974, Cilt V.
- TODOROV (Nikolai) ve KALICIN (Marija) (Sistavili), *Turski izvori za Bălgarskata istorija*, Sofia, Izdanie na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1977, Cilt VI.
- KALÍCIN (M.) VELKOV (A:) et RADUSEV (E.) (Sistavili), *Osmanski İzvori za İslâmizatsionnıte protsesi na Balkanite XVI-XIX v.*, Serija İzvori: 2, Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1990.
- PETROV (Petăr) (Sistavili), *Po sledite na nasiliето: Dokumenti za Pomohammedancivanieja i poturcivanija*, Sofija, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1972.

II. KİTAPLAR VE MAKALELER, İNCELEMELER

- ARVANİTOU (Evanthia), *Turcs et Pomaks en Grèce du Nord*, Thèse de 3° cycle, Université de Paris VII, 1984.
- BAJRAKTAREVİC (Fehim), "Pomaks", *Encyclopedie de l'Islam*, 1re éd. t.III, s.1148-1150.
- BARKAN (Ömer Lûtfi) ve MERİÇLİ (Enver), *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- BARKAN (Ömer Lûtfi), "Essai sur les données statistiques des régistres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, 1958, s.7-36.
- BOUÉ (Ami), *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Vienne, 1854.
- ČIČOVSKÍ (G.), *Bălgaromohamedanskijat problem*, Sofia, 1935.
- CVETKOVA (Bistra), "Ottoman Tahrir Defters as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans", *Archivum Ottomanicum*, 8, 1983, s.123-213.
- CVETKOVA (Bistra), "Teteven i Tetevensko prez Osmanskoto vladiaestvo do vāzraādaneto", *Teteven*, Sofia, 1977, s.26-41.

- ÇAVUŞOĞLU (Halim), *Balkanlarda Pomak Türkleri*, Ankara, Köksav Yayınları, 1993.
- DANIŞMEND (İsmail Hami), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972, tome III, V.
- DUJČEV (Ivan), VELKOV (Velizar), MITEV (Iono) ve PANAYOTOV (Lubomir), *Histoire de la Bulgarie: des origines à nos jours*, Roanne, Editions Horvath, 1977.
- EGBERT (Rik), "The Pomaks in Bulgaria: Minority Groups as Links a New Political and Economic Orientation in Southeast Europe", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1992 july, Vol.13, no.2, s.410-416.
- EMECEN (Feridun M.), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- EREN (Ahmet Cevat), "Pomaklar", *İslam Ansiklopedisi*, IX, s.572-476.
- EREN (Ahmet Cevat), "Pomaklara Dair", *Türk Kültürü*, I/4, 1963, s.37-41.
- GANDEV (Hristo), *Bălgarskata naradnost prez 15. vek: Demografcko i etnografcko izsledvane*, Sofija, izdatelctvo Nauka i izkustvo, 1972.
- GEROV (H.), *Documenti po bălgarskata istorija*, 1931, Kniga, 1, (p.215, 154-156.).
- GJUZELEV (Boian), "Bălgarite mohamedani v Turtsija", *Istoriceski Pregled*, 1990, 46 (10), s.17-32.
- GJUZELEV (Boian), "Bălgarite v Mala Azija i tehните celiāta (XVII - pārvata cetirit na XX b.)", *İstoriceski pregled*, 1989, kn.12, s.44-56.
- GRANČAROV (Mihail), *Pleven i Plevenskijat kraj prez va zrazdaneto: Ctopannski i demografcki problemi*, Sofija, Izdatelstvo na Otecesttvenija Front, 1989.
- GROTHUSEN (Klaus-Detlev) (éd.), *Bulgarien: Sudosteuropa Handbuch Bd. VI*, Gottingen, 1990.
- HÖPKEN (Wolfgang), "Türken und Pomaken in Bulgarien", *Südosteuropa Mitteilungen*, Vol.32, No 2, 1992, s.141-151.
- HRİSTOV (Hr.), "Rodopskoto Balgaromohamedansko naselenie v navecerieto i povreme na vojnite (1912-1918 g.)" in *Iz minaloto na Bălgarite Mohamedani v Rodopite* [Kolektivnen Cbornik, Izdaden ot Bălgarskata Akademija na Naukite] Sofia, B.A.N., 1958, s.118-122.
- HUPCHICK (Dennis), "Seventeenth Century Bulgarian Pomaks: Forced or Voluntary Converts to Islam?", in Stevan B. Vardy ve Agnes H. Vardy (eds.), *Society in Change: Studies in Honnor of Bela K. Kiraly*, Colombia, 1983, s.305-314.

ĪREĀEK *Bkz.* ĪIREĀEK

ĪŠIRKOV (A.), "Selo Galata", *Loveĉ i Lovĉansko*, Sofia, 1932, c.4, s.201-208.

ĪVANOV (Geno), "Za minaloto na Lovĉanskite Pomaci", *Loveĉ i Lovĉansko*, Sofia, 1932, c.5, s.26-32.

ĪZ MĪNALOTO = *Iz minaloto na Bālgarite Mohamedani v Rodopite* [Kolektiven Cbornik, Izdaden ot Bālgarskata Akademija na Naukite] Sofia, B.A.N., 1958.

ĪNALCIK (Halil), "Türkler ve Balkanlar", in *Balkanlar*, İstanbul, OBİV Yayınları, 1993, s.9-33.

JAVERDAC (Junien), "Les Pomaks: Turcs ou Bulgares ?", *Balkan* (Bordeaux), 1989, s.21-24.

ĪIREĀEK (=ĪRECEK) (Konstantin), *Bālgarski dnevnik*, Plovdiv-Sofia, 1930.

ĪIREĀEK (=ĪRECEK) (Konstantin), *Dejiny naroda bulharskeho*, Nahledam B. Tempskéno, Praze, 1876.

ĪIREĀEK (=ĪRECEK) (Konstantin), *Patuvanija po Bulgarija*, Sofia, 1974.

KANĪTZ (Felix), "Die Moslemisch-Bulgarischen Pomaci und Zigeuner im nördlichen Balkan-gebeite", *Mittlungen des Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1876, Bd. 6, s.75-79.

KANĪTZ (Felix), *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig, 1880-1882, 2 tomes.

KARPAT (Kemal H.), *Ottoman Population: 1830-1914*, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1984.

KIEL (Machiel), "La diffusion de l'Islam dans les campagnes bulgares à l'époque Ottoman (XV-XIXe siècle): Colonisation et conversion", *Revue du Monde Musulmane et de la Méditerranée*, 1992/4, no.66, s.39-52.

KIEL (Machiel), "Remarks on the Administration of the Poll Tax in the Ottoman Balkans and the Value of Poll Tax Registers for Demographic Research", *Etudes Balkaniques*, 4, 1990, s.70-104.

KIEL (Machiel), *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1985.

KĪRĪL (Patriarch), *Balgaromohamedanski selista v Jznite Rodopi*, Sofia, Sinadalno Knigoizdatelstvo, 1960.

KOLEDAROV (P.) ve MĪNCEV (N.), *Promenite v imenata i statuta na selistita v Bālgarija, 1878-1972*, Sofia, 1972 (?)

KONSTANTĪNOV (Yulian), IGLA (Burgit) ve ALHAUGH (Gulbrand), "Names of the Bulgarian Pomaks", *Nordlyd: Working Papers on Language and Linguistics*, Tromso, no.17, 1991, s.28.

- KONSTANTINOV, (H.), "Narodni Prava i Običai ou Čepinskite Pomaci", *Naradni umotvorenija*, 1898, 15, s.263-265.
- KOVAČEV (Rumen), "Ein neuntdecktes Timar-Register über Nordbulgarien aus dem spatem 15.Jahrhundert", *Südost-Forschungen*, (München), Band L, 1991, s.235-244.
- KOVAČEV (Rumen), "Nikopolskijat Sandjak prez XV-XVI vek: Administrativno-teritolno delenie", *Īstoričeski Pregled*, 1994-1995, Godina L-LI, Knjika 3, s.163-177.
- LAMBREV (K.), "Balgaromohamedanite v Rodopite mezdu dvete svetovni vojni", *Īz minaloto na Bālgarite Mohamedani v Rodopite* [Kolektivnen Cbornik, Izdaden ot Bālgarskata Akademija na Naukite] Sofia, B.A.N., 1958, s.122-137.
- LEGER (Louis), "L'hérésie des Bogomils en Bosnie et en Bulgarie au moyen age", *Revue des questions historiques*, 1870, s.479-517.
- LOPASIĆ (Alexander), "Islamisation of the Balkans: Some General Considerations", in SCARCE (Jennifer M.) (éd.), *Islam in the Balkans*, The Royal Scottish Museum, 1979, s.49.
- LORY (Bernard), "Une communauté musulmane oubliée: les Pomaks de Loveč", *Turcica* (France), Vol.19, 1987, s.95-117.
- MARĪNOV (P.), "Īz mirogleta na sredno Rodopskite Balgari-Mohamedani", *Bālgarski Narod*, II/1, Sofia, 1947.
- MEMIŐOĐLU (Hüseyin), *Pomak Türklerinin Tarihi Geçmişinden Sayfalar*, Ankara, 1991.
- MĪČEV (Nikolai) ve KOLEDAROV (Petār), *Rečnik na selištata i selišnite imena v Bālgarija 1978-1987*, Sofia, Nauka i Īzkustvo, 1989.
- MĪKOV (Vasil), "Bālgarskite Mohamedani v Tetevensko, Lukovitsko i Beloslatsinsko", *Rodina*, 1941, 3, s.51-68.
- MĪKOV (Vasil), "Pomacite od dolinite na r. Iskār i Vit", *Zora*, no.3934, 15 Ağustos 1932, s.2.
- MĪLETIĆ (L.) "Lovcanskite Pomaci", *Bālgarski Pregled*, [Sofia], 1899, 5, s.67-78.
- MĪTEV, "Borbata na Bālgarskija narod protiv asimilatorskata politika na Viskata Porta", *Istoriceski Sbornik*, 1983, 5, s.34-49.
- MĪZOV (Nikolai), *Īslamat v Bālgarija*, Sofia, Īzdatelectvo BKP, 1965.
- MUTAFČĪEV (Petār), *Izbrani proizvvedenija*, Sofia, 1973, c.2, s.307, 343.

- OBOLENSKY (Dmitri), *The Bogomils: a Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, The University Press, 1948.
- PETROV (Petâr), *Asimilatorskata Politika na Turskite Zavoevalite*, Sofia, 1962.
- PETROV (Petâr), *Po mohamedančvenetov Loveškija kraj (glavno v selata Bălgarski İzvor, Gradesnica, Galata i Pomaška Lešnica)*, Loveč, 1964.
- PETROV (Petâr), *Sădbonosni vekove za Bălgarskata narodnost: Kraj XIV vek - 1912 Godina*, Sofia, Izdatelctvo Nauka i İzkuctco, 1975.
- POPOVIC (Alexandre), *L'Islam balkanique*, Berlin, Otto Harrassowitz, 1986.
- PRİMOVSKĪ (A), *Bălgarite Mohemadani v našata narodna obstnost*, Sofia, 1940.
- RIZOFF (D.), *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen Grenzen (Atlas mit 40 Landkarten)*, Berlin, Vilhelm Greve, 1917.
- SALNAME-İ VİLAYET-İ TUNA: Dış Kapak: *Salname, Sene 1290, Def'a 6*, Matbaa-i Vilayet-i Tuna, Rusçuk. İç Kapak: *Salname-i Tuna: İşbu binikiyüzdoksan sene-i hicriyesi salnamesi altıncı def'a olarak cem ve tertip kılınmıştır...* (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara, No: A.II.2077).
- SARIDES (Emmanuel), *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streit-objekt: Die Pomaken in Nordgriechenland*, Berlin, 1987. (Frei Univ. Berlin, Frosschungsgebietsschwerpung Ethizität u. Gesellschaft, Berlin, Ver. Das Arab Buch. 1987.)
- SAVOV (Vasil), "Lovčanskite Pomaci i tehniyat govor", *İzvestia na seminara po slavjanska filologija pri Universiteta v Sofija*, 1931, kn.7, s.1-34.
- SAX (Karl) [Lofça Pomak Köylerini gösteren etnografik bir harita]. Bu harita şu eserde bulunmaktadır D. RIZOFF, *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen Grenzen (Atlas mit 40 Landkarten)*, Berlin, Vilhelm Greve, 1917, s.48.
- SEYPPEL (Tatjana), "Pomaks in Northeastern Greece: An Endangered Balkan Population", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, 1989, 10 (1), s.41-49.
- SEYPPEL (Tatjana), "Sag es rihting: Wir sind Pomaken", *Pogrom: Zeitschrift für bedrohte Volker*, Göttingen, Vol. 12, No.144, 1988, s.16-18.
- SILVERMANN (C.), "Pomaks", *Muslims Peoples: A World Ethnographic Survey*, (Éd. par R. V. Weekes), Westport, CT, 1984, Vol. 2, s.612-616.
- ŠIŠKOV (Stoju N.), *Bălgaro-mohamedanite (Pomaci)*, Plovdiv, Tărgovska pecatnica, 1936.
- ŠIŠKOV (Stoju N.), *Pomacite v trite Bălgarski oblasti: Trakija, Makednija i Mizija*, Plovdiv, 1914.

- STOJČEV (D.), *Teteven, minaloto i dnes*, Sofia, 1924.
- SUBAŞILAR (Abdurrahim), "Pomak Türkleri ve Pomakça Sözlükler", *Zaman*, 31 Temmuz 1996 - 1 Ağustos 1996.
- ŞERİFGİL (Enver M.), "Toponimik Bir Araştırma: Göçler ve Yer Adları (Türkler, Pomaklar ve Bulgarlar)", *Türk Dünyası Arasturmaları Dergisi*, 11/12, 1980, s.81-126.
- TODOROV (Nikoloi), *Balkanskijat grad (XV-XIX vek): Socialno-İkonomicesko i demografcko razvitie*, Sofija, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1972.
- VAKARELSKİ (Ch.), "Altertümliche Elemente in Lebensweise und Kultur der Bulgarischen Mohammedaner", in *Zeitschrift für Balkanologie*, IV, 1966, s.149-172.
- VASİLEV (Kiril), *Rodopskite bālgari-mohamedani*, Plovdiv, Hristo G. Danov, 1961.
- VASİLEV (Kiril), *Narodnastna i bitova obātnost na rodopskite Balgari*, Sofia, B.A.N., 1969.
- VERNIER (Bernard), *Rapport de parenté et rapport de domination. Etude de cas: Représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomques*, Thèse de 3° cycle, sous la direction de P. Bourdieu, Ecole des Hautes Etudes en Sciences sociales de Paris.
- VRANČEV (N.), *Bālgari Mohamedani (Pomaci)*, Sofia, 1948. (=Bālgarski narod 2.)
- VRYONIS (Speros), "Religious change and continuity in the Balkans and Anatolia from the fourteenth through the sixteenth century", in S. Vryonis Jr., (ed.), *Islam and Cultural Change in yhe Middle East*, Otto Harrassowitz, 1975.
- VRYONIS (Speros), "Religious changes and patterns in the Balkans, 14th-16th centuries", in H. Birnbaum ve S. Vryonis (eds.), *Aspects of the Balkans*, Mouton, 1972, s.165.
- ŽELYASKOVA (Antonina), "The problem of authenticity of some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes", *Etudes Balkaniques*, 1990, 4, s.105-111.
- ŽELYASKOVA (Antonina), *Razprostranenie na ĩsljama v zapadnobalkanskite zemi pod Osmanska vlast. XV-XVIII vek.*, Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1990.

